

Українська Академія державного управління
при Президентіві України

М.М.Логунова,
В.А.Шахов,
М.Ф.Шевченко

Концептуальні засади теорії політики

Навчальний посібник

Київ
Видавництво УАДУ
1999

Автори посібника пропонують філософсько-соціологічну інтерпретацію політики як соціального явища, її форми, зміст та способи реалізації. Видання розраховане на працівників державних органів влади та управління, слухачів та студентів, аспірантів, викладачів і науковців.

Рецензенти:

М.Ф. Головатий, д. пол. н., професор, директор Інституту менеджменту та бізнесу Міжрегіональної Академії управління персоналом;

Ф.М. Рудич, д. філос. наук, професор;

Д.Г. Видрін, к. філос. н., директор Європейського інституту інтеграції та розвитку.

Л $\frac{0801000000-000}{\text{УАДУ-99}}$ Без оголош.

ISBN 966-7353-43-5

© М.М.Логунова,
В.А.Шахов,
М.Ф.Шевченко, 1999

© Українська Академія
державного управління
при Президентові України,
1999

З м і с т

<i>Передмова</i>	4
I. ПОЛІТИКА ЯК ФОРМОТВОРЧИЙ ЧИННИК СУСПІЛЬНОЇ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ	7
<i>Розділ 1.</i> Історичні витоки світової політичної думки	7
<i>Розділ 2.</i> Соціальна природа та сутність політики	24
II. ЗМІСТ І СПОСОБИ ЗДІЙСНЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	37
<i>Розділ 1.</i> Суб'єкти політики та механізм їх взаємодії	37
<i>Розділ 2.</i> Влада як засіб реалізації політики	54
III. ПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТ СОЦІАЛЬНИХ ІНСТИТУТІВ	96
<i>Розділ 1.</i> Концептуальні засади походження держави як суспільної організації	96
<i>Розділ 2.</i> Політичні партії та громадські організації - провідники суспільних інтересів	125
IV. СОЦІАЛЬНІ УМОВИ ПЕРЕХОДУ ПОЛІТИКИ ПАНУВАННЯ ДО ПОЛІТИКИ СОЦІАЛЬНОГО ПАРТНЕРСТВА	137
<i>Розділ 1.</i> Основні передумови досягнення політики соціального партнерства	137
<i>Післямова</i>	158

Передмова

Успішне вирішення соціальних та економічних проблем, які постали сьогодні перед Україною, великою мірою залежить від максимальної мобілізації творчих можливостей кожної людини, різкого підвищення її активності як працівника і громадянина.

Безперечно, активізації творчої діяльності сприяє науково-технічний прогрес, що відкриває необмежені можливості людини. І все ж цей процес не є головною рушійною силою перетворень. Реальне впровадження досягнень НТР само по собі вимагає різних заходів та глибоких змін на всіх рівнях суспільної системи: від найменшої виробничої одиниці до загальнодержавної політики. Тобто проблема творчості та творчої діяльності в їх суто загальному змісті є також специфічною проблемою політики.

Актуальним у цьому плані є вивчення теоретичних розробок і практичного досвіду західних країн. Впровадження у сфері бізнесу нової політики соціальних відносин і управління персоналом дало можливість активізувати творчий потенціал кожного учасника трудового процесу, підвищити продуктивність праці та якість продукції. Це свідчить про те, що для теоретиків та практиків розвинутих країн безперечним є усвідомлення мінливості всіх ідеально-типових соціальних конструкцій і неминучість творення нових. Система трудових відносин, що існує сьогодні в західних країнах, отримала інтегруючу назву політики соціального партнерства. На жаль, кращі досягнення західної політологічної думки залишилися поза увагою переважної більшості вітчизняних політологів.

Авторитарні методи управління робочою силою та виробництвом, що залишилися у спадок від Радянського Союзу, глибоко вкорінилися у політичну систему українського суспільства і порушують природну мотивацію та стимули до творчої праці. Однак реалії української дійсності настійно вимагають відмови

від однобічно жорстких, авторитарних форм і методів управління на користь демократизації усіх сфер суспільного життя. Тому ключовою проблемою для сучасного суспільства стає проблема політичного реформування - переходу до демократичного розвитку, в основі якого має бути реалізація ідей громадянського суспільства та правової держави. Це, у свою чергу, потребує детального і всебічного аналізу фундаментальних проблем політології і поєднання їх з практикою суспільного життя і тими проблемами, які повсякчас постають перед українським суспільством.

Надто часто доводиться чути думки про те, що політика - це "брудна" справа і тому ототожнюється переважно з боротьбою за владу. Такі погляди можуть бути досить вірогідними. Проте ретельне вивчення теорії політики переконує в тому, що усвідомлення її ролі в суспільній життєдіяльності залежить від різноманітних трактувань самого поняття "політика". Справді, чи може пересічна людина відчувати причетність до політики за умови позадіяльнісного її трактування? Політику як особливу галузь суспільного життя, що впливає на буття людей через державну владу, за цих умов особа розглядає як якусь зовнішню силу, а себе - детермінованим об'єктом. Такий підхід з точки зору суспільних інтересів сприяє заниженню самооцінки особи і гальмує її активну сутність.

Головним змістом людського життя є не лише пристосування до навколишнього світу, а й обстоювання свого "Я" від його знеособлення. Позитивна значимість людської діяльності полягає в тому, що людина має вільно реалізувати свої потенційні можливості, зберігати свою цінність і не дозволяти використовувати себе як засіб досягнення будь-чиїх інтересів. Суспільна діяльність людини значною мірою залежить від її здатності контролювати умови життя і визначається рівнем свободи вибору та волі до його здійснення. Людина діє не лише у відповідності з певними раціональними законами чи нормами, а й має право, в межах визначеного законами простору, вільно обирати поведінку щодо реалізації своїх власних потреб та інтересів. Такий підхід сприяє більш повній реалізації потенційних можливостей людини, її творчого самовираження і є необхідною передумовою найбільш ефективного вирішення суспільних завдань. Реалізація прав та свобод людини є способом її самоутвердження і формування навичок управлінської та самоуправлінської діяльності. Це й виступає основою демократії.

Протиставлення політики як особливої сфери регулювання суспільних відносин і діяльності людей абсолютно безпідставне. Політика і система політичних відносин мають розглядатися не як фактори об'єктивної детермінації, що безпосередньо відбиваються в діяльності особи, а як активна форма діяльності соціального суб'єкта, характерними ознаками якого є якісна своєрідність поведінки, що втілюється в інституційно відокремленому виді діяльності суспільних інститутів або як аспект, сторона будь-якої діяльності.

Отже, політика як специфічний спосіб активності суспільних інститутів (державних органів, партій, суспільних організацій та різного роду соціальних угруповань) стосовно проблем розвитку усіх сфер суспільного життя та безпосередньої діяльності особи є невід'ємним елементом процесу історичної творчості. Існуючі форми політики можуть або сприяти реалізації потенційних можливостей людини, або консервувати її апатію і пасивність.

Тому головною метою даного посібника є проведення аналізу підвалин та історичних факторів, що обумовлюють активну форму політики, а також упорядкування логічної будови понять політичної теорії, зміст яких необхідно раз у раз співвідносити з практикою економічної та соціально-політичної діяльності соціальних суб'єктів.

Зазначена концепція політики виступає як важливий аспект розробки проблем сучасної політичної науки. Звичайно, висвітлені в даному підручнику питання не є беззаперечним протиставленням традиційним поглядам і напрямкам дослідження в цій сфері, а суттєво доповнюють і поглиблюють уявлення про зміст та сутність самого поняття "політика" та її роль у системі взаємодії людини з навколишнім її світом.

У відповідності з поставленою метою визначається і головне завдання підручника. Воно полягає в тому, щоб ознайомити слухачів Української Академії державного управління при Президентові України та інших читачів з теоретичними засадами політики, її специфічним місцем у системі суспільних відносин та способами і формами її реалізації.

ПОЛІТИКА ЯК ФОРМОТВОРЧИЙ ЧИННИК СУСПІЛЬНОЇ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ

Політика - важливий компонент суспільної життєдіяльності. За своєю природою вона пронизує всі сфери функціонування суспільства. Як управлінський процес політика має відносно самостійний характер і її розвиток відбувається на ґрунті власних об'єктивних закономірностей. Але сутнісний аналіз політики та політичної діяльності не можна зрозуміти без виявлення взаємодії інших, “зовнішніх” факторів. Тому виявити це явище можна лише тоді, коли воно розглядається як “момент” історії еволюції та розвитку соціальної системи взагалі.

Розділ 1

Історичні витоки світової політичної думки

Різноманіття визначень політики як суспільного явища. Власне, розуміння політики є предметом найрізноманітніших трактувань. Їх аналіз показує, що загальним для всіх підходів є уявлення про політику як про специфічну, надзвичайно важливу сферу суспільного регулювання. Але глибина сутнісних рис політики, її універсальність та всепроникаюча здатність породжують потребу визначити її межі. Часто політику трактують як сферу відносин між класами, нація-

ми та іншими великими соціальними групами щодо державної влади та державного устрою всередині даного суспільства, а також як сферу відносин між державами на міжнародній арені. В такому аспекті політика виступає особливою галуззю суспільного життя, пов'язаною з владними відносинами, з державою та державним устроєм, інститутами, принципами та нормами, функціонування яких забезпечує та гарантує життєздатність того чи іншого співтовариства.

Але усвідомлення факту, що ніякий різновид діяльності в суспільстві не є поза політикою, розширює межі її трактування. Протягом останніх років висуваються ідеї, на ґрунті яких можна скласти загальне уявлення про сутність політики як певного виду діяльності, не обов'язково пов'язаного з державною владою. Вона виявляється у взаємодії соціального та матеріального факторів у різних сферах людського життя. У такому вигляді політика як соціальне явище присутня там, де є цілеспрямована колективна дія щодо узгодження інтересів, пов'язаних із розподілом ресурсів та благ, принципами і методами контролю над ними. С.Рябов, наприклад, відзначає, що “філософське осягнення політики сьогодні приводить до необхідності бачити її як таку сферу життя суспільства, в якій природно, немовби сторони одного суперечливого цілого, поєднуються конфронтаційне начало, протиборство різних соціальних груп, та начало інтегративне, яке узгоджує, підпорядковує розрізнені частини суспільства, зберігає його цілісність” [1]. Слід сказати, що вищезгадані підходи до визначення політики вказують на розуміння її, по-перше як сфери державного управління, по-друге, як сфери соціального регулювання. При цьому в обох випадках із сфери політичної діяльності випадає особа, яка виступає лише як детермінований об'єкт, позбавлений будь-якої соціально-політичної діяльності - найважливішої ознаки історичного суб'єкта. Не дивно, що подібне розуміння політики не може виступати безпосередньою основою творчо перебудовчої активності, без урахування якої неможливо скласти наукове розуміння політики і осягнути її специфічну форму.

Дійсно, сам термін “політика” бере початок від давньогрецького слова “politika” - державна діяльність. За своїм змістом він охоплював усю прилюдну сферу, протиставля-

ючи прилюдне приватному. В такій ситуації вихідною в формулюванні політики виступає держава, де політичне (державне) та суспільне начало інтегрально злиті і служать задля розв'язання соціальних проблем - забезпечення загального блага та порядку. Неважко зрозуміти, що реалізація вказаної мети можлива лише, як пише М.Вебер, під загрозою або з використанням примусу адміністративного органу [2]. Така вірогідна функція політики і стала підставою для ототожнення її з такими поняттями, як держава і влада.

Більш детальний розгляд історії переконує нас у тому, що дії людей обумовлюються їхніми потребами, пристрастями, характером і здібностями. Звичайно, як зазначає Г.Гегель, “там можна віднайти і загальні цілі, бажання добра, шляхетну любов до батьківщини; але ці добродієвності і це загальне грають мізерну роль у відношенні до світу і до того, що в ньому діється” [3]. Такий підхід дає можливість розглядати політику не як сферу діяльності держави та владних структур, а як ірраціональне явище. Вона має персоніфіковану природу і є складовою структури діяльності особи, що перехрещується з іншими рівноспрямованими світоглядними, моральними, правовими та психологічними векторами і характеризує її в якості історичного суб'єкта. Цей внутрішній світ людини і є однією з головних причин, що впливає на суспільну діяльність як конкретно-історична форма реалізації ініціативи та творчого потенціалу. Отже, зміст політичної діяльності характеризується як реально відтворююча форма взаємодії суспільної людини з об'єктивним світом. Вона може втілюватися в інституційно відокремленому виді діяльності державних, самоуправлінських (муніципальних) органів та політичних структур, а може існувати як аспект, сторона будь-якої суспільно-творчої діяльності соціальних суб'єктів.

Уявлення про політику як одну із форм діяльності соціальних суб'єктів, що передбачає наявність свободи вибору та волі, безперечно, є досить абстрактним. Необмежена свобода може становити загрозу для всього суспільства. Жодне суспільство не може миритися з невизначеною ситуацією, безладдям, конфліктами та анархією, яку Гоббс називав “війною усіх проти усіх”. Реалізація індивідуальної свободи можлива лише в раціонально упорядкованому

суспільстві, яке може за допомогою своїх інститутів вгамувати прояви загрозливих схильностей окремих людей, приборкати завзятий егоїзм, боротися з несправедливістю і свавіллям сильних, забезпечити рівні умови життєдіяльності для всіх. Інакше кажучи, політика соціального суб'єкта як форми прояву його свободи вибору та волі і суспільна необхідність реалізуються як діалектика окремого і загального.

Політичні концепції Античності та Середньовіччя. Необхідним елементом самоусвідомлення будь-якої наукової проблеми є історія її дослідження. Формування політичної теорії, зміст якої характеризує політику як активно відтворюючу форму взаємодії суспільної людини з об'єктивним світом, у минулому було близько пов'язане з філософією як синтетичною наукою про принципи буття й пізнання. І не випадково політичні дослідження не зосереджувалися на аналізі окремих інститутів та норм, а виходили на встановлення політичних ідеалів, які мали б бути дороговказом для майбутнього розвитку політичних наук.

Витоками політичної думки можна вважати політико-правові вчення філософської школи Стародавньої Греції та Стародавнього Китаю. Їх представники, встановлюючи засади філософських побудов, раз у раз торкалися й поняття політики, говорили про причини створення й шляхи розвитку людських суспільних організацій та про їх політичний устрій. Головну роль у цьому, безумовно, грали науково-філософські концепції великих грецьких філософів Платона та його учня Аристотеля.

Античні філософи сформулювали ряд універсальних принципів, згідно з якими політика трактувалася як мистецтво управління людьми, головною метою якої є забезпечення вищого блага для громадян полісу. Така мета, як вважалося, може бути досягнута шляхом справедливого правління. Але не кожна людина може оволодіти таким мистецтвом, тож управлінням могли займатися виключно талановиті та добродішні люди, бо влада мала бути морально досконалою. Тобто представники грецької філософської школи вважали, що люди за природою є істотами політичними. Однак процес реалізації їх політики вони пов'язували або з певною формою державного устрою, або з сферою етичних відносин як ідеального засобу покори.

Зокрема, на думку Платона, максимальна доцільність та справедливість в людських стосунках може бути лише в правильно організованій державі. Тому він виступав з проектом нової державної організації, яка могла б найкраще забезпечити гармонійну злуку особистого інтересу із суспільним. У цій державі всі три верстви населення - це філософи, вартові та землероби-ремісники, служать єдиній меті - забезпеченню загального блага. При цьому кожен знає свої права та обов'язки і виконує їх, не втручаючись у чужі. “Виконувати свої справи і не втручатися в чужі, - підкреслював Платон, - це і є справедливість” [4]. Право на управління державою мають лише філософи, тому що вони здатні перевершити своїх співгромадян добродієністю, розумом та іншими моральними якостями.

Всі інші види державного устрою Платон не визнає, тому що вони базуються на майновій, соціальній нерівності (владі багатіїв, військових, більшості або тирана) і суперечать самій природі людини. Як бачимо, Платон прагне повернути розвиток суспільства до “золотого віку”, коли духовна нерівність не була підставою для соціальних переваг.

На органічному поєднанні моралі і політики буде свою теорію суспільних відносин і Аристотель. Забезпечення вищого блага для громадян полісу завдяки доброзичливості є справою держави та законодавства, тому що “законодавці повинні приваблювати добродієністю і спонукати громадян до прекрасного” [5]. Однак Аристотель уже відчував вади державного виховання, тому пов'язував добродієність політиків з їх практичним розумом та розсудливістю.

Подібно до давньогрецької політичної думки розвивалась теорія політики як активної форми діяльності соціального суб'єкта і в Стародавньому Китаї. Як і в стародавній Греції, соціально-економічний розвиток Китаю досяг глибокого поділу праці. Але, на відміну від Греції, давньокитайська держава була типовою східною ієрархічною деспотією. Між основою та вершиною соціальної піраміди діяла спадкоємна землевласницька аристократія різних рангів, яка і складала державний апарат. Законів не існувало і ніхто не мав захисту від свавілля аристократії.

Боротьба між роздібненими державами Давнього Китаю не давала можливості розвиватися фундаменталь-

ним наукам. У той же час характерним для цього періоду був розквіт філософських шкіл, переважна більшість з яких свої погляди спрямовувала в основному на проблеми практичної філософії, здорового глузду, моралі та політики управління.

Найяскравішою школою, звичайно, було конфуціанство. Воно представлено багатьма іменами, серед яких Кунфу-цзи, Мен-цзи й Сюнь-цзи. У їх центрі уваги були проблеми вдосконалення взаємовідносин між людьми в державі та виховання. Ідеальним державним устроєм для конфуціанства була держава на чолі з високоморальною людиною, характерні риси якої складають у цілому “правильний шлях” (дао). “Якщо ви будете прагнути добра, - підкреслювали моралісти, - то й народ буде добрим. Мораль благородного мужа (подібна) вітру; мораль низької людини (подібна) траві. Трава хилиться туди, куди дме вітер” [6]. Тобто головним засобом управління народом має бути політика, заснована на силі прикладу і навіть переконання, але ніяк не голому примусі.

Протилежну конфуціанству позицію з проблем політики займала школа “фацзя” - “законники” або легісти. Вони відкидали конфуціанську патріархальну концепцію суспільства (правитель - батько, народ - діти), а пропонували натомість побудувати державу виключно на принципах насилля та страху перед жорсткими законами володаря. Для законників істинна доброзичливість “веде своє походження від покарання”, а до цього можна прийти лише “шляхом смертної кари та примирення справедливості з насиллям” [7]. Дотримання законності, за вченням легістів, повинно бути внутрішнім переконанням кожного громадянина. Отже, легісти вперше створили модель деспотичної держави з командно-адміністративною системою управління та органами придушення інакомислення.

Політологічні питання розвитку суспільства досліджувалися й мислителями Римської імперії. На відміну від поглядів представників стародавньої Греції та Сходу мали особливий характер, що обумовлювався, передусім, вищим рівнем індивідуальної свободи римських громадян та їх умінням у певних межах протистояти зовнішній доцільності та необхідності. Вільні громадяни Римської імперії поступово

формуються як автономні, цілком самостійні в космічному (божественному) світопорядку істоти, зі своїми власними внутрішніми світоглядами.

Саме ця обставина дала підстави впливовій філософській школі стоїків вважати, що людина є залежною від зовнішньої необхідності, але, пізнавши цю необхідність може, певною мірою протистояти об'єктивним обставинам. Тобто переважна більшість людей має, хоча й історично обмежену, свободу вибору та волі і може бути творцем свого життя. Однак, щоб необмежена свобода членів соціальної групи не могла призвести до свавілля, їх непередбачену поведінку в межах суспільної доцільності як умови історичного прогресу держави повинні стримувати єдині і рівні для всіх закони, прийняті Народним трибуналом. Безперечно, такі підходи не могли не вплинути на подальше тлумачення сутності політики як активної форми діяльності соціального суб'єкта.

Усвідомлюючи логіку аналізу вказаної проблеми, неважко зрозуміти, що сферою, яка впливала на політику як реально відтворююча форма взаємодії суспільної людини з об'єктивним світом в епоху Середньовіччя, мала бути релігія. Об'єктивна потреба в релігії з'явилася тоді, коли замість раба-речі з'явилася напіввільна особа, яка усвідомлювала себе насамперед “одухотвореною” людиною. А оскільки найдосконалішим втіленням духовності мислився Бог, то людська сутність із політичної була зведена до релігійної.

Для середньовічного світогляду характерне існування двох світів. Перший - це “справжній” (божественний, духовний, небесний), де проголошується “неістотними” тілесні характеристики індивіда, і несправжній (тваринний, плотьський, земний, гріховний). Все “земне”, “світське” - держава та інші соціальні інститути - можуть набути характеристик “справжнього” світу, лише отримуючи божественне благословення. Тому в епоху середньовіччя вся дійсність мислилась у стані гріхопадіння, а це означало, що спасіння для себе люди мали б віднайти тільки у винятково духовному, “божественному” бутті.

Найбільш авторитетним “батьком середньовічної церкви” був Аврелій Августин (354-430). Згідно з його поглядами, “земне”- це злочинний стан, де головним законом є

насилля. Спасіння ж людей від їх гріховності можливе лише в поєднанні земного з божественним, вищим виразником якого є церква. Тож і політика державного правління повинна регулюватися релігійними догмами.

Інший відомий християнський теолог Фома Аквінський (1225-1274) стверджував, що державна влада походить від Бога, тому вона повинна підкорятися духовній владі. Але, незважаючи на позитивне виявлення специфіки духовності в суспільному житті, релігійним постулатам як опорі політики епохи Середньовіччя так і не вдалося утриматися на теренах світського життя.

Новий імпульс у розв'язанні проблем обумовленості політики та вибору засобів її реалізації вніс Нікколо Макіавеллі (11469-1527). Роки його життя випали на епоху Відродження або період зародження ранньокapіталістичних відносин у країнах Європи. Вагомим доробком його теорії є те, що він під впливом критичного ставлення до теологічного провіденціалізму та теологічних уявлень про сталу мету суспільного розвитку розвинув ідею про активну роль соціальних суб'єктів як політичних істот в історії. Макіавеллі відзначав, що сам фатум-необхідність не є тотожною Богу, не зовнішня стосовно до історії та суспільства сила, що втілюється в природній закономірності, неминучому ході речей. Це є результат сукупної причинно-наслідкової взаємодії соціальних суб'єктів. Сила фатуму при всій його значущості, відзначав він, ніколи не долає людської свободи волі. Звідси автор робить висновок: політика, це історія, яку творить людина в умовах необхідності. Роль політика полягає в спроможності вивчити і оцінити ці умови, пристосуватися до них або, якщо це можливо, перебороти їх дію.

Герой основного трактату "Государ" - розумний політик, який, правда, не завжди користується на практиці моральними принципами політичної боротьби, але його неетична діяльність пояснюється загальнонаціональною, народною метою - утвердженням єдиної сильної держави. Таке підпорядкування політичної моралі вищим вимогам державного інтересу засвідчує антифеодальне спрямування його політичної теорії та практики, втілене в прагненні знайти опору серед народу. Макіавеллі підкреслював, що захист свободи держави можна довіряти тільки народу, бо

він “більше любить вільне життя і менше знатних має засобів на викрадення свободи заради своєї користі” [8].

Політична думка епохи Нової доби. Цікавою щодо розв’язання даної проблеми є позиція передових представників філософської думки Нової доби - Т.Гоббса, Дж.Локка та Ж.-Ж.Руссо. Визначним здобутком їхнього вчення про політику як активну форму діяльності соціального суб’єкта стала так звана ідея “природного стану” людини - стану повної її свободи. Повірити в необмежену силу людини допомогли їм великі відкриття в галузі географії та природознавства.

Згідно з їх теорією, розвиток суспільства відбувається, подібно відкритим фізичним законам, механічно у відповідності з незмінними законами, які треба лише відкрити і цим навіки ошчасливити людство. Єдиним джерелом щастя, як стверджують ці філософи, є суспільна угода, за якою державна влада повинна врахувати і оберігати наявність природних, вроджених прав та свобод людини. І навпаки, заради збереження волі та щастя людина зобов’язана передати частину своєї свободи суспільству і підкоритися загальним для всіх законам. Утвердження цієї формули життя є, на їх думку, підґрунтям впровадження у суспільстві поняття рівності не як природної одноманітності або насильної зрівнялівки, а як рівності можливостей і намагань, які можна реалізувати в чесній конкурентній боротьбі.

Якщо гарантом суспільної угоди для Гоббса має бути сильна абсолютна влада, то для Локка, і в цьому він далеко випередив своїх колег, таким гарантом має бути держава, органи якої сформовані на принципах поділу влади - на законодавчу, виконавчу та судову. Отже, для Локка політика як активна форма діяльності соціального суб’єкта може втілюватися в інституційно сформованій правовій державі.

Вчення Локка про природну свободу та рівність людей, про правову державу були підхоплені французьким мислителем-просвітителем Ш.Монтеск’є (1689-1755). Він виступив з науковим обґрунтуванням правової держави та шляхів і заходів приведення суспільства у відповідності з вимогами розуму, насамперед такими, як рівність, справедливість, свобода та братерство.

Важливий крок у розв'язанні проблеми регулювання суспільних відносин як предмета політики здійснив І.Кант (1724-1804). Його політичні погляди носили переважно філософсько-етичний характер. Під впливом поширеного на той час лібералізму Кант розглядає людину як розумну, внутрішньо вільну істоту. У своїй поведінці вона керується виключно законами моралі і не потребує над собою ніякої зовнішньої опіки. Влада, право, підкреслював філософ, існують лише для того, щоб приймати закони як умову реалізації активності соціальних суб'єктів, але вони не можуть обмежувати свободи індивіда, яка визначається його внутрішнім моральним законом.

Ідеї Канта суттєво вплинули на погляди Фіхте і Гегеля. Розвиваючи позицію Канта про процес пізнання людини та умови її вільної дії, Фіхте, зокрема, дійшов висновку, що існує лише одна незаперечна дійсність - сам суб'єкт. Все інше є відображенням почуттів пізнаючого суб'єкта, його думок та інших властивостей розуму. Тобто кожна людина прагне реалізувати свою волю, але, зустрічаючись з таким же прагненням інших людей, приймає компромісне рішення. Отже, суспільна творчість - це продукт політики компромісу вільних людей.

Гегель, у свою чергу, бачив здійснення політики в реалізації і втіленні Божого розуму, що виражається в формі державного союзу. Людина цінна лише як член цього союзу і її завдання - служити державній меті та інтересу.

На відміну від німецької класики, англійська філософська думка виділяється своїм утилітаристським підходом. Англійці відчували більшу потребу в аналізі живого, конкретного життя і конкретних виявів політичних процесів. Зокрема, Єремія Бентам вважав, що суспільство - це проста сукупність індивідів, кожен з яких прагне особистого добробуту, а суспільна гармонія досягається завдяки узгоженню їх інтересів.

Герберт Спенсер також вважав, що всі індивіди прагнуть реалізувати власний інтерес, але заради суспільної гармонії вони повинні пристосовуватися до умов життя суспільства.

На суспільство як форму взаємодії людей звертав увагу і німецький правознавець Рудольф фон Ерінг. Проте на

відміну від Спенсера, суспільну гармонію він розглядав як процес боротьби і змагання вільних громадян. Це змагання означає, що сама політична дія народжується, змінюється, гине в боротьбі різних соціальних груп або течій. І якщо завданням державних, владних структур є встановлення миру, то шлях до цього миру можливий тільки через боротьбу. Так і в житті кожного громадянина реалізація свого інтересу завжди супроводжується боротьбою. Тож кожен повинен бути готовим до такої боротьби. Суспільство, відзначає Р.фон Ерінг, може мати міцні основи лише там, де кожний його член може стати до змагання за свій інтерес і за соціальну справедливість.

Безперечно, в цьому процесі політичної боротьби важливим елементом є воля людини. На примат волі в політичному процесі звернув увагу Артур Шопенгауер. Він вважав, що весь світ є процесом прагнення людей до життя та творчості. З вольового елементу народжуються всі явища, в тому числі і суспільство. Але, за Шопенгауером, воля людей спрямовується не на реалізацію особистих інтресів, а, навпаки, на переборення власного егоїзму і служіння суспільним інтересам.

Ми не ставили за мету висвітлити повну картину різноманітних підходів щодо трактування політики та суспільних факторів її здійснення. Лише простий їх перелік свідчить, що названі представники світової філософської думки розглядали політику як характерну властивість соціальних суб'єктів діяти у відповідності з рівнем їх свободи вибору та волі. Однак вони зазначали, що задля гармонійного розвитку суспільства в цілому перед громадянами весь час виникають прийняті ними психологічні, моральні або соціальні (наприклад, правові) обмеження. Згідно з таким підходом соціальна поведінка людей або їх політика обумовлюється ірраціональними, інстинктивними силами та пристрастями, які, переплітаючись, породжують зовсім непередбачувані та несподівані результати. Навіть теоретичні доробки основи суспільства та регулювання суспільних відносин представників політичної думки Нової доби все ще залишалися абстрактними і неконкретними. Між тим, практична потреба раціонального управління капіталістичного способу виробництва висунула перед теоретиками

суспільних наук нове соціальне завдання: систематизувати знання про будову суспільства в цілому та науково обґрунтувати сутність політики як форми суспільної взаємодії та регулювання і механізми прийняття політичних рішень. Саме набуття політичної теорії наукового, закономірного характеру забезпечило б її розвиток як достовірний, надійний та обґрунтований факт.

Вказане завдання покликана була розв'язати соціологія. Вона виникла в середині XIX ст. як самостійна наука, що вивчає закономірності розвитку та функціонування соціальних систем. В її основу покладені такі теоретичні засади: по-перше, суспільство є системне ціле, яке розвивається за власними законами, а не механічне переплетіння довільних комбінацій окремих суспільних елементів; по-друге, на протигагу абстрактним метафізичним конструкціям, її теоретичні побудови базуються на об'єктивних емпіричних методах дослідження. Отже, головна мета соціології полягала в зведенні соціальних процесів та явищ, в тому числі і політичних, до закономірного розвитку об'єктивних фактів, достовірність яких не викликала б сумнівів. У цьому контексті і політика стала трактуватися як сфера об'єктивного надлюдського регулювання.

Родоначальником соціологічної науки був французький філософ Огюст Конт. Він один із перших визнав існування соціальних явищ, які мають позасуб'єктний характер розвитку. Цей методологічний підхід, у свою чергу, вилився у різноманітні науково-соціологічні течії. Сам Конт став засновником так званого “позитивізму”, в основі якого лежить переконання про можливість будувати наукові висновки лише на підставі доведених і конкретно існуючих фактів. Згідно з його теорією, індивід перетворюється на якусь абстракцію, а реально існує суспільний організм, що постійно розвивається у відповідності з об'єктивними законами.

Важлива роль “позитивізму” Конта полягає в тому, що він протистояв як абстрактній метафізиці, так і голому емпіризму, головним методом дослідження якого було збирання фактів. Значного поширення емпіризм набув завдяки “біхевіоризму” (поведінці), що зародився спочатку в Англії (Д.Юм, Фр.Бекон), а в подальшому став певний час

домінуючим в США. Характерним для біхевіоризму є зведення вчення про політику та політичну діяльність до науки, що збирає та описує соціальні факти незалежно від ідеологічних абстракцій.

Проте серед найбільш науково обґрунтованих політичних теорій в XIX-поч.XX ст. стало вчення К.Маркса, Ф.Енгельса. Вони, спираючись на досягнення класичної філософії, політичної економії та соціально-політичної думки того часу, відзначали вирішальне значення в реалізації політики системи існуючих об'єктивних матеріальних відносин. Відомо, що, за Марксом, сукупність виробничих відносин складає економічну структуру суспільства, реальний базис, на якому височить політична надбудова. Це означає, що політика як діяльність державних інститутів є складовою надбудови, всебічно детермінованої основоположними характеристиками економічного базису.

По суті, марксизм зводить політику до особливої сфери суспільного життя, пов'язаної з владними відносинами, принципами та нормами діяльності державних інститутів. Саме їх функціонування, на думку класиків, забезпечує реалізацію загальної волі суспільства. Свобода вибору та волі конкретних людей при цьому визначається не їх власною самодіяльністю, а класовим і соціальним станом, що детермінує весь діапазон можливостей їх діяльності. Таким чином, нівелювання і деградація індивіда в політичній сфері зводить у принципі його наявну можливість свободи вибору та волі до вибору споживчих товарів, а його якісна своєрідність, що мала б виражатися в формі політичного аспекту його діяльності, нерідко зводиться до сфери патології. Звідси історична творчість є результатом невблаганного закономірного розвитку суспільства, а значення політики полягає лише в можливості прискорити неминучість поступу за допомогою революційного насильства або збереження існуючого соціального порядку за допомогою диктатури пролетаріату.

Розробку такого розуміння політики продовжив В.І.Ленін. В цілому його підхід формулюється в таких відомих формулюваннях: "Політика є концентрованим виразом економіки", "Політика - це відношення між класами". Однак навіть така чітка обґрунтованість слів та понять, що

характерна для марксистсько-ленінського вчення щодо сутнісного розуміння політики, не може слугувати аргументом щодо єдино правильної, наукової теорії.

Політичні концепції ХХ ст. Суспільний досвід практичної реалізації марксистської теорії в кінці ХІХ та початку ХХ ст. засвідчив, що трактування динаміки розвитку суспільства поза діяльністю не могло повною мірою пояснити сутність суспільного життя та різноманітність політичного устрою. Стало зрозумілим, що розвиток будь-якого суспільства неможливо пояснити лише з позицій дії відкритих соціологічною наукою об'єктивних законів реалізації політики без врахування суб'єктивної поведінки індивідів. Тому цілком природно, що на фоні значних здобутків метафізичного та "позитивістського" трактування політики в межах соціологічної науки виникають синтетичні теорії. Серед них - ідеї таких відомих вчених як Е.Дюркгейма, М.Вебера, В.Парето та ін.

Е.Дюркгейм, як і його попередники, допускав існування соціальних явищ, які незалежні від діяльності окремих людей є стосовно них силою примусу. Але, на відміну від інших, Дюркгейм до об'єктивних причин суспільного розвитку додає ще й ідеальні фактори, які мають самодостатній, автономний характер. Ця автономність ідеального розглядається ним як абстрактна соціальна свідомість, складовою частиною якої є і політика. На думку Дюркгейма, політичні процеси як ідеальне явище можна виявити і аналізувати за допомогою соціологічних методів дослідження. Цей факт дозволяє автору стверджувати про можливість пізнання об'єктивних законів реалізації політики, забезпечуючи при цьому її достовірність та передбачуваність.

М.Вебер також був прихильником соціологічного, позадіяльнісного пізнання політики. В цілому політику він визначав як одну із форм соціальної діяльності, характерною ознакою якої є прагнення завоювати владу або здійснювати вплив на її розподіл чи то між державами, чи всередині держави між групами людей, яких вона в себе включає. Тобто особливість веберівського розуміння політики полягає в тому, що її він трактував як певний вид спільної діяльності людей, який соціологія має звести до "зрозумілої" поведінки, а таке зведення для нього означало

лише одне - зведення до поведінки окремих людей, які приймають участь у цій діяльності.

Вебер вважав, що суспільна реальність є досить різноманітною і будь-яке повне її дослідження може перетворитися в “утопічне відтворення”. Тому для подолання розходження між емпіричною дійсністю та результатами дослідження вчений ввів сконструйований соціологами “типовий ідеал” суспільного розвитку як його ідеальну модель, а мотиви діяльності конкретних людей обґрунтовував з позицій типової соціальної поведінки. Наприклад, якщо діяльність будь-якого міністра або чиновника є “політично обумовленою”, а в політиці “інтереси розподілу, збереження влади або звільнення від неї... визначають сферу діяльності відповідного чиновника”, то він “прагне до влади: або до влади як засобу підпорядкованому іншій меті (ідеальній або егоїстичній), або до влади “заради неї самої”, щоб насолоджуватися почуттям престижу, яке вона дає” [9]. Такий підхід дозволяє визнати вплив суб’єктивної активності індивідів на політичний процес і водночас він є зрозумілим і прогнозованим.

Свій вплив на розвиток соціологічного знання в питаннях обумовленості політики та можливості її прогнозування вніс італійський мислитель Вільфредо Парето. Підтримуючи в цілому положення Конта, К.Маркса та ін., Парето справедливо критикував їх за непослідовність у проведенні принципу емпіричної обґрунтованості знання про політику як сферу соціального регулювання. На основі логічних правил узагальнення він у межах соціологічної науки чітко визначив роль та місце політики як виду соціальної діяльності.

Обґрунтовуючи це положення, Парето відзначав, що суспільство як будь-яка система знаходиться в стані постійної ломки та відновлення, але при цьому пріоритетним у його розвитку є врівноваження частин. Однак для соціолога важливим є не суттєвий характер взаємозв’язку елементів суспільної системи, а їх інтенсивність, сила і вага впливу. Тобто відносини причинності, які неможливо споглядати, Парето підміняє відносинами взаємозалежності або взаємодії. Якщо в суспільстві впливовими політичними силами є соціальні групи, то найбільш вагомий вплив має еліта, для якої, на відміну від основної маси населення, харак-

терні “логічні” дії, скеровані не почуттями, а розумом, що регулюється об’єктивними нормами та правилами і проявляється у сфері економіки, науки та політичного устрою. Отже, для Парето, суб’єктом політичної діяльності виступає еліта.

Таким чином, як свідчить проведений історичний аналіз, становлення та розвиток світової політичної думки здійснювалися в межах філософської та соціологічної наук. Процес відокремлення власне політичної науки - політології, - яка б займалася проблемами наукового підходу до феномена політики розпочався лише в другій половині ХХ ст. і супроводжувався значними труднощами. Мова йде, передусім, про визначення предмета дослідження нової науки. Однак, як зазначає Ж.Бодуен, відповіді на питання про предмет цієї науки все ще залишаються різними і дискусійними, оскільки одна частина вчених вважає, що предметом політології “скоріше” є вивчення держави, інші ж визначають її предметом “скоріше” вивчення влади.

На нашу думку, політика за таких умов, по суті, втрачає з поля зору специфіку політики як формотворчого чинника суспільного розвитку, яким є не тільки державні органи та владні структури, а передусім, конкретні індивіди, які наділені властивістю свободи вибору та волі в реалізації об’єктивно існуючих можливостей та тенденцій суспільного поступу.

Вищенаведений аналіз ще раз переконує в тому, що в історії політичної думки політика трактувалася двоюко: то як суб’єктивний момент діяльності індивіда, то як продукт безперечного об’єктивізму. Але найважливішим є висновок, що процес реалізації політики залежить від динаміки розвитку суспільства та міри свободи особи в ньому. Ця проблема особливо актуальна для сучасної України, подальший розвиток якої залежить від усвідомлення логіки процесу історичної творчості та ролі політики в ньому, і є головною проблемою нашого подальшого дослідження.

Основні теоретичні підходи до суті політики як соціального явища і влади в Україні визначилися із середини ХІХ століття, в період, коли починає формуватися українська професійна політична думка. Одним з перших українських вчених, що вказав на природний зв’язок політики з

базовими суспільними потребами був Михайло Драгоманов. У дослідженні політики він опирається на свій оригінальний варіант позитивістської концепції соціальної еволюції, поширюючи його на вивчення політичних відносин. Політика як соціальне явище, на думку М.Драгоманова, еволюціонує поряд із соціальною динамікою: поточна політика мінлива, підлягають зміні і фундаментальні основи політичного устрою. Звідси висновок про те, що не існують і не можуть існувати будь-які інститути влади, політичні чи правові установи, які б могли претендувати на безперечну, позаісторичну сталість. Так, первісне суспільство, на думку вченого, не знає влади як такої - стародавні люди живуть родами і племенами, об'єднуючись на основі спільної для всіх природної необхідності. Зникнення цієї природної необхідності веде до іншої форми соціальної спільності - появи індивідуальної сім'ї. На думку М.Драгоманова, це - епохальна подія, що визначила наступний перехід від первісного колективізму з його суспільно-племінним самоврядуванням до ранніх форм державності. Здійснена вченим періодизація історії завершилася створенням на її основі концепції суб'єкта владних відносин. М.Драгоманов доходить висновку, що політична еволюція, зміна суб'єктів влади є часткою соціальної еволюції: як наслідок - політичне життя за своїм змістом є процесуальним, тут усе рухається, виникає, деякий час впливає на суспільства, а від так - поринає в небуття.

Поняття політики, на думку визначного українського вченого-політика М.С.Грушевського, підпорядковане законам суспільного розвитку та закономірностям функціонування суспільства. Сама політика як явище є наслідком суспільного розвитку, в основі якого - органічний синтез основних факторів цього розвитку (біологічного, психологічного та соціального).

Перша стадія розвитку суспільності характеризується, за Грушевським, перевагою біологічних факторів розвитку досоціальних форм організації людського колективу з подальшим поглибленням дії соціального та психологічного факторів. На певному етапі розвитку цієї стадії вступають у дію економічні фактори об'єднання людей у такій спільності, як рід, плем'я.

Наступна стадія визначається Грушевським як панування племінно-родової суспільної організації з поступовим переходом під впливом економічного чинника до формування класово-державного укладу. На певному етапі розвитку держави внаслідок наростання суперечностей між тенденціями концентрації та монополізації засобів і впливів влади в руках незначної частини населення і необхідності залучення до участі у владних структурах більш широких соціальних верств (з метою самозбереження і утримання влади) виникає суспільно-історична необхідність “демократизації влади”. Отже, з погляду М. Грушевського, політика як суспільне явище є наслідком соціальних змін.

Надмірна ідеологізація політики за часів радянського ладу визначила і певне її потрактування в наукових концепціях і теоріях. Домінування марксистсько-ленінського підходу до визначення політики і влади обмежувало творчий пошук науковців у використанні світового досвіду дослідження даних явищ. На жаль, автори деяких наукових публікацій останніх років з проблем політики і політичних явищ зосереджуються, в основному, на аналізі їх наслідків, а не суті.

Р о з д і л 2

Соціальна природа та сутність політики

Методологічні проблеми дослідження політики. Не вдаючись до критики наведених вище позицій передових представників політичної думки щодо методів дослідження політики та форм її реалізації, слід зазначити, що вони виявилися не тільки не суперечливими, а й за своєю суттю є фрагментами єдиного цілісного процесу. Розбіжності, які раз у раз відкриваються перед стороннім читачем, абсолютно безпідставні і обумовлені давнім протистоянням метафізики та емпіризму, ідеалізму та матеріалізму, а також відсутністю єдиної методології у визначенні понять.

Аналізуючи розвиток світової політичної думки, можна зробити висновок, що представники різних наук знаходили вирішення поставлених проблем немов би з двох сторін - метафізики та соціального детермінізму. В першому випадку політика трактується як ірраціональне явище, що притаманне духовній властивості індивіда, в іншому - політика розчинялася в суспільних відносинах.

Безперечно, суспільне життя розвивається як об'єктивний процес. Разом з тим у процесі дослідження соціальної дійсності в цілому, та політичного життя зокрема, не можна не враховувати результати діяльності людей, які наділені свідомістю і волею, що дає їм можливість у процесі історичного розвитку проявляти суб'єктивну направленість усіх своїх дій і вчинків.

Наприклад, як стверджують марксистки, політика, будучи детермінованою матеріальними відносинами, формується за участю свідомості людей і є складовою вторинних надбудовчих відносин. Проте, виходячи з аналізу взаємодії матеріальних та вторинних відносин з позиції принципу взаємовідносин базису та надбудови, доходимо висновку, що рушійною силою в матеріальному виробництві може бути лише надбудова. Інакше кажучи, на економіку впливає лише держава, а політика, як і право, мораль, наука та інші сторони суспільної діяльності розглядаються лише як форми суспільної свідомості. Отже, виділення політичних відносин обумовлено тим, що вони фіксують відносини соціальних суб'єктів не тільки в сфері надбудови, а й відносин, які виникають у процесі практичної взаємодії людей з приводу реалізації назрілих об'єктивних можливостей та тенденцій суспільного розвитку і виявляються не тільки в сфері надбудови, а й супроводжують соціальну діяльність у будь-якій сфері, і, в першу чергу, в основній сфері суспільного життя - матеріальному виробництві. Звідси, параметри політики та політичної діяльності можна виявити не в структурі суспільних відносин, а в структурі соціальної діяльності особи.

Такий підхід не означає, однак, протиставлення людської активності об'єктивним законам розвитку суспільства. Він відображає діяльність особи як певний тип ставлення до світу, що дозволяє розширити обмеження будь-яких

зовні заданих умов за допомогою використання можливостей наявного заданого буття. Інакше кажучи, процес взаємодії особи та навколишнього середовища, включаючи і суспільні відносини, не має фатального, чітко визначеного характеру зв'язку. Об'єктивний світ, закони суспільного розвитку вступають у взаємодію з особою не як надлюдська сила або продукт людської фантазії, а як єдність різних і часто протилежних можливостей. Це означає, що будь-яка конкретна соціальна ситуація містить в собі декілька об'єктивно можливих напрямків розвитку. Яка з цих можливостей буде покладена в основу мети і як вона буде реалізована залежить від того, яке значення має та чи інша можливість для соціального суб'єкта, ступеня її пізнання та його творчої можливості, і найголовніше - від форми взаємодії із собою подібними. Тобто діяльність людини визначається не тільки законами матеріального світу, а й опосередковується, регулюється та контролюється самою особою як суб'єктом вибору. Звідси можна зробити висновок, що здатність людини в межах об'єктивно існуючих умов виявляти свободу вибору та волі і використовувати її з метою самозбереження та пристосування до умов існування або їх активної перебудови є її політикою або політичною діяльністю.

“По суті, - підкреслює В.М.Князєв, - вимога включення в систему суспільних відносин ставлення людини до них означає визнання такого стану справ, при якому кожна людина може стати дійсним суб'єктом свого життя і своїх суспільних відносин [10].” Зрозуміло, ці міркування є підставою до висновку, що кожний суб'єкт - чи то індивід, соціальна група чи суспільство в цілому - активно бере участь в детермінації історичних подій і формуванні політичного устрою. Отже, взаємодія особи та сталих суспільних відносин не тільки адаптивна, тобто підпорядкована законам суспільного розвитку, а й активна - в межах об'єктивно можливого людина творить світ. Не важко переконатися, що вищеназвана спрямованість соціального суб'єкта, яка виникає завдяки вибірковому ставленню до об'єктивних можливостей та тенденцій суспільного розвитку є виявом свободи як визначального принципу власне людського способу життєтворчості.

Інтерес і політика. Такий підхід цілком збігається з визначенням політики Аристотеля. Зокрема, в широко відомих роботах “Етика” і “Політика” він у соціальній діяльності в цілому виділяв політичні дії як “такі, принцип яких знаходиться в самій діючій особі і які здійснюються, коли всі обставини, що стосуються будь-якої дії, відомі діючій особі [11].” Неполітичними, за Аристотелем, є ті дії, що здійснюються з примусу або по незнанню, коли принцип вимушеної дії лежить поза межами діючої особи. Тобто політику Аристотель розглядає як діяльність соціального суб’єкта, пов’язану з вільним вибором, і визначає як “розумно придбану духовну властивість, яка здійснює людське благо” [12]. Політик, це той, хто вміє добре зважувати обставини і виявляти винахідливість у виборі засобів здійснення головної мети. Але винахідливість, застерігає автор, схвальна лише при добрих цілях, в іншому випадку, політик як практична людина - небезпечна для суспільства. В цілому ж, на думку Аристотеля, люди, які займаються політичною діяльністю, здатні до управління державою.

Отже, беручи до уваги такий підхід, необхідно зазначити, що Аристотель розуміє політику як діяльність, пов’язану зі свободою вибору та волі, яка обумовлюється певною метою. На наш погляд, мета як вгадувана наперед думка про результат діяльності та шляхи її реалізації за допомогою певних засобів - не може слугувати специфічною основою, критерієм політичної діяльності. Подібний аналіз може підштовхнути до неправильного висновку, що кінцевою причиною нашої діяльності є думка.

Як відомо, мета, що обумовлена потребою, завжди реалізується у тому чи іншому соціальному середовищі, системна організація якого ставить певні вимоги, недотримання яких може призвести як до порушення функціонування соціальної системи, так і до деформації життєдіяльності та розвитку самого індивіда. Тому процес взаємодії особи та суспільства можна пояснити за допомогою опосередкованої ролі інтересу.

Сьогодні слово “інтерес” майже втратило своє справжнє значення. Його часто розуміють як усвідомлену потребу. Це, однак, не може відвернути нас від вживання його в первісному й глибокому значенні. Визначення інтерес-

су як спрямованість на задоволення потреби якщо і має в собі певний елемент істини, то далеко неповний і не головний. Безпосередньо задовольняти свої потреби людина могла у випадку, коли б самі об'єкти потреб мали готовий вигляд, а вплив зовнішніх факторів був би постійним і несуттєвим порівняно з дією внутрішніх. Але в такому випадку людина була б лише споживачем, або механічним передавачем дії об'єктивних факторів, а не творцем свого життя. В дійсності інтерес за своїм походженням від латинського слова *interesse* означає “бути проміж - усередині” і виражає, як підкреслює Е.Фромм, “загальну установку і форму співвіднесеності до світу” [13]. В суспільному житті детермінація діяльності соціального суб'єкта об'єктивною закономірністю завжди опосередковується його інтересами. В такому аспекті інтерес виступає не як направленість на задоволення потреби, а як активна позиція соціального суб'єкта, що виражає вибіркове ставлення його до об'єктивних можливостей та тенденцій суспільного розвитку.

Отже, суспільна діяльність людини обумовлюється не її метою або зовнішнім впливом, а інтересом, який опосередковує залежність цілей соціального суб'єкта від об'єктивних умов і надає потребам певний соціальний вираз у відповідності з досягнутим рівнем виробництва. “Така, властива будь-якому соціальному суб'єкту, діяльна позиція, - підкреслює А.Т.Халіпов, - що виражає його вибіркове відношення до об'єктивних можливостей, тенденцій суспільного розвитку, і є інтерес” [14].

Вся сукупність інтересів як активних позицій соціальних суб'єктів складає конкурентне середовище, яке прийнято називати системою суспільних відносин. Тобто будь-яка внутрішньо властива людині активна направленість на зовнішній світ і, зокрема, на соціальне середовище заради задоволення власної потреби, є специфічним суспільним відношенням, яке приймає форму інтересу. Реалізація соціальним суб'єктом свого власного інтересу в конкурентному середовищі передбачає певну програму дій та заходів їх здійснення. Саме ці елементи (програма дій та свідомий вибір заходів щодо реалізації інтересу) діяльності соціального суб'єкта, на нашу думку, і є його політикою, яка виявляє себе в реальних цілеспрямованих вчинках людей, в

актах творення речей, а отже, і в створених ними об'єктах, соціальних інститутах тощо.

Сказане вище дозволяє уточнити визначення політики. Під цим терміном слід розуміти свідомо обрану соціальним суб'єктом поведінку, спрямовану на пристосування або перебудову об'єктивних можливостей та тенденцій суспільного розвитку у відповідності з власними інтересами. Здійснюючи свою політику, детерміновану інтересом, соціальний суб'єкт діє як спрямовуючий розвиток подій фактор, як їх рушійна сила. Причому він може підвищити свою впливову силу, об'єднуючись з іншими соціальними суб'єктами та створювати спеціальні інститути.

Спрямованість політики на реалізацію власних інтересів ніяк не принижує її творчо-перебудовчої сили. Створені або пристосовані до конкретного контексту життя соціальним суб'єктом об'єкти, як зазначає А.Т.Халіпов, виступають для нього новими виробами, предметами, спорудами, подіями, як благо і користь і, водночас, вони є матеріальним вираженням реалізованої історичної творчості. В такому аспекті політика як внутрішньо властива соціальним суб'єктам направленість або програма дій у процесі співпраці у собі подібними щодо реалізації власних інтересів не виключає дію об'єктивної необхідності, а сама є формою вираження соціальної закономірності і рушійною силою суспільного розвитку. Тільки із врахуванням такої властивості індивідів, соціальних груп та організацій можна зрозуміти логіку та закономірності історичної творчості.

Місце та роль політики в суспільному житті. Методологічною основою визначення місця та ролі політики в суспільній життєдіяльності є діалектика суперечливого розвитку людської діяльності в конкретно-історичних формах її здійснення. Важливим елементом усвідомлення цього розвитку слугує також поняття “викривлена” форма.

Відомо, що саморозвиток матерії (за Гегелем - абсолютної ідеї) призвів до роздвоєння єдиної людської творчої діяльності на два протилежні способи її здійснення: предметної діяльності виконавців та інтелектуально-пізнавальної діяльності генераторів ідей. Перші виступають переважно, носіями репродуктивної, фізичної праці, другі - це носії активно-творчої, управлінської діяльності. Тобто

людська діяльність як нерозривна єдність об'єктивного та суб'єктивного в індивідуальному прояві набуває “викривлених” форм здійснення творчої і нетворчої праці. За таких умов соціальний та науково-технічний прогрес може здійснюватися лише при поєднанні цих двох внутрішньо обумовлених, суперечливих сторін єдиної, по суті, духовно-практичної діяльності. Своєрідним фактором поєднання інтелектуально-пізнавальної та безпосередньо предметної сторін праці і виступає політика.

Якщо діяльність носіїв інтелектуально-розпорядчої та предметної праці спрямовується на збереження власного існування (задоволення індивідуальних потреб), призводить до дисгармонійних відносин, роз'єднання їх корінних інтересів, то політичні способи взаємозв'язку знімають це відчуження. Отже, розвиток суперечливих сторін творчої і нетворчої праці та способів їх поєднання надають відчуженого характеру тим формам соціальності, які послідовно змінюють одна одну в ході історичного процесу. В залежності від історичного руху свободи та необхідності способи їх поєднання набували таких форм: політика роду, політика панування та політика соціального партнерства.

Так, в умовах суспільно-родової формації, характерною ознакою якої є примат близьких родинних зв'язків, панівною формою поєднання творчої та нетворчої сторін діяльності була політика роду. Окремі члени роду надто відносно та умовно виділялися із родової общини, породженням якої вони були. Їхні суспільні відносини безпосередньо “уплетені” в життєдіяльність громади. Нерозчленований, колективний характер в безпосередньо нерозривній формі мала також і їхня діяльність. Всі здобутки інтелектуально-пізнавальної діяльності окремих членів роду були досягненням усіх і використовувалися в інтересах усього загалу. Інакше кажучи, діяльність роду як єдиного соціального суб'єкта відзначаються неподільною єдністю як суб'єкта та пізнання, так і суб'єкта дії.

Проте така діяльність була історично обмежена масштабами пізнання світу, фізичними можливостями людини та існуючими засобами виробництва. Накопичений матеріалізований досвід на певному етапі розвитку став достатнім, щоб якась група людей звільнилася від виконан-

ня предметної праці. Відбувається руйнування родової цілісності. Інтелектуально-пізнавальний бік діяльності відокремлюється від носіїв фізичної праці і стає для них чимось зовнішнім, об'єктивним. Тобто група людей, яка займається переважно розумовою працею, використовуючи розпорядчу функцію, привласнює матеріалізовані результати праці громади і ставить уявлення, пов'язані з цим привласненням, на щабель панівних, об'єктивних. А оскільки праця в тих умовах була за характером індивідуальною і ручною, нерозчленованою у своєму конкретному процесі, то виокремити функцію технологічного управління від безпосереднього виробника можна було лише за допомогою експропріації, перетворення виробника на раба.

Таким чином, відчуження творчої та нетворчої сторін діяльності викликало необхідність систематичного управління рабськими масами розумово спроможними людьми. Витіснений із контексту суспільних зв'язків і відносин, раб був лише знаряддям виробництва для свого власника, втрапивши джерело трудової активності - економічний інтерес. Отже, відчуження зумовлене самою природою праці як "викривленої" суспільної творчої діяльності і вимагає зовнішнього регулювання або панування.

Пояснюючи принципову роль панування в історичному розвитку, здебільшого посилаються на необхідність ефективної влади, спроможної організувати, врегулювати економічне, соціальне та культурне життя суспільства. Таке розуміння є певною мірою слушним, але його не можна вважати вичерпаним. Як соціальне явище, панування не слід відокремлювати від ролі свідомого, доцільного фактора в процесі природного обміну між людиною та природою, а також від суперечливих відносин між людьми у процесі виробництва та відтворення на ґрунті суспільного поділу праці [16]. Отже, панування та підкорення є не вимисел окремих людей, а об'єктивний невід'ємний елемент відтворення як цінностей цивілізації, так і людської життєдіяльності взагалі.

Аристотель, описуючи взаємовідносини рабовласника та раба, зазначав, що раб як набута власність рабовласника - це лише частково людина як речова сторона цілого, яка може виконувати доцільну роботу і бере участь у творчій

суспільній діяльності тільки за вказівками пана [17]. А це означає, що перед нами не просто взаємодія раба та рабовласника, а процес історичної творчості, в ході якого представники інтелектуально-пізнавальної сторони діяльності зорганізують будь-яку соціальну групу (чи то сім'ю, виробничий колектив, державу в цілому) в єдиний організм і визначають доцільність їх суспільної діяльності. Тобто, форма діяльності рабовласника як його специфічного компонента, що свідомо спрямовує робочу силу раба на створення матеріальних та культурних цінностей є політичною діяльністю.

Таким чином, поєднання предметної праці та інтелектуально-пізнавальної діяльності в умовах рабовласницького способу виробництва досягалися через історичну форму політики панування - особисту залежність працівника від власника засобів виробництва. І хоча така форма поєднання була насильницькою, вона певною мірою стимулювала зростання продуктивності праці, була фактором історичної творчості, який міг здійснюватися тільки за умови поєднання фізичної праці раба та нової ідеї рабовласника.

Подібною до рабовласницького способу поєднання творчої і нетворчої сторін діяльності була і форма політики, що панувала за феодалізму. Загалом ці способи характеризуються як вільне маніпулювання відчуженими від засобів виробництва працівниками. Тобто характер участі людини у виробництві засобів життя більшою мірою визначається соціально-класовою належністю та існуючим поділом праці, а не індивідуальними здібностями та потребами.

Такий процес поєднання творчої та нетворчої праці властивий також товарному виробництву, відмінність полягає лише в тому, що товаровиробник включений у стихійний суспільний поділ праці не через особисту залежність, а через ринок. Стимулом для творчої ініціативи працівників в умовах ринку є вже економічний інтерес, який виникає разом з вивільненням працівника від безпосередньої залежності господаря. Праця за таких умов підпадає під панування не господаря, а капіталу, тим самим поєднання творчої та нетворчої діяльності переходить до специфічної форми політики панування епохи капіталізму - економічного примусу.

Підкорення товаровиробника капіталом безумовно має позитивний ефект в його розкріпаченні, але, водночас,

капітал значно більшою мірою обмежує свободу працівника, нав'язуючи йому відчужену за характером та змістом діяльність. Це обумовлено самим машинним виробництвом, необхідним елементом якого є частковий працівник, що пристосовує свою діяльність до машинної технології. Не дивно, що за таких умов переважна більшість працівників не прагнули до підвищеної відповідальності до праці, до фізичного та, особливо, розумового напруження.

Таке ставлення працівників було характерним і для країн колишнього Радянського Союзу. Воно сформувалося внаслідок неадекватності стимулів виробництва природі відчуженої діяльності, що була властива і соціалізму. Зокрема, в соціалістичне виробництво впроваджувалися стимули позаекономічного характеру, а саме: політика командно-адміністративних методів управління, яка виставлялася як комуністичне стимулювання при існуючій машинно-індустріальній базі. Отже, перехід до вищої цивілізації здійснюється не через звільнення праці від приватної власності (одержавлення), а через скасування самої праці як відчуженої діяльності. Але це справа далекого майбутнього.

У сучасних умовах зняти відчуження можна лише через політику. Усвідомивши своє становище як експлуатованого класу, працівники прагнуть звільнитися від експлуатації за допомогою створених ними політичних організацій та профспілок. У боротьбі за свої права та свободу вони використовують різні способи - від взаємного з роботодавцями страхування та арбітражу до висунення до законодавчих органів влади своїх представників з метою прийняття законів та норм виробничих відносин, які б враховували їхні інтереси. Значного поширення отримав такий ефективний метод, як колективні угоди на рівні підприємства, галузі або в національному масштабі.

Аналіз окремих аспектів творчого самовираження індивіда показав, що найбільш пріоритетним фактором активізації творчого потенціалу працівників є автономність їх діяльності. Творча діяльність цілісної особи - це діяльність, соціальна необхідність якої визначається її особистим вільним прагненням і не може обумовлюватися зовнішньою доцільністю. За словами М.Бердяєва, творчий акт людини не може бути зрозумілим із замкнутої системи буття.

“Творчість, - наголошував він, - можлива лише при наявності свободи, не детермінованої буттям, не виведеної із буття. Свобода вкорінена не в бутті, а в нічому, свобода безособова, нічим не визначена знаходиться поза казуальними відносинами, яким підкорене буття і без яких не може мислитися буття.” Звідси Бердяєв робить висновок, що “творчість є творчість з нічого, тобто із свободи” [18].

Аналізуючи стан сучасного виробництва, ми доходимо висновку, що продуктивність праці, якість продукції, а, в підсумку, й добробут самих працівників залежать не тільки від застосування технологічних новацій, а й від рівня освіченості, морального клімату в колективі і особливо від рівня їх свободи вибору та волі. Переважаючим способом взаємодії між суб'єктами виробництва стала політика соціального партнерства, яка характеризується всебічною активізацією творчих елементів діяльності як свідомого пошуку і реалізації можливостей свободи вибору на всіх рівнях.

Однією з таких форм колективної організації є “гуртки контролю за якістю”. Мета їх багатопланова: максимально виявляти і розвивати здібності кожного члена колективу, справляючи істотний вплив на розвиток фірми; поліпшувати моральний клімат серед членів робочої групи; формувати почуття власносної гідності кожного та організації стосунків між ними в цілому; домагатися високої продуктивності праці та відмінної якості продукції.

Радикальні зміни відбулися і в функціях державних органів. Вони перестали бути політичним інструментом класової експлуатації, а спрямовують свою діяльність на запобігання кризових ситуацій від зловживань надмірно концентрованої економічної влади працедавців, інших негативних явищ, що загрожують інтересам суспільства як цілісного організму.

По суті, реалізація політики соціального партнерства означає розвиток і вдосконалення виробничої демократії, яка полягає в перерозподілі управлінських функцій між менеджерами і рядовими співробітниками. Демократизація самого процесу праці та ухвалення рішень формує на виробництві таке соціальне середовище, яке дає кожному працівникові необхідний простір для свободи вибору і створює гармонію відносин, які ґрунтуються на узгодженості

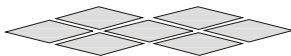
інтересів, що є необхідною умовою забезпечення максимальної мобілізації творчих можливостей кожного працівника. Виробнича демократія, заснована на консенсусі партнерів є, по суті, історичним витком зняття відчуженості між творчою та нетворчою сторонами суспільної діяльності.

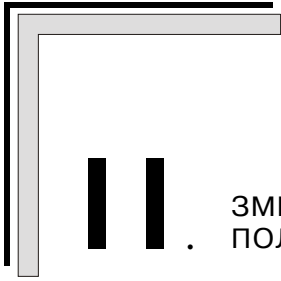
Аналізуючи цю тенденцію як об'єктивну реальність сучасного суспільства, можна відмітити, що йдеться про зміну співвідношення рівнів політичної діяльності між соціальними суб'єктами. Політична діяльність перестає бути привілеєм “панівних класів”, а переміщується “всередину” величезної маси людей.

Бібліографічні посилання

1. *Рябов С.* Метафізика інтересів як засадове бачення політики // Політологічні читання. 1992. - № 1. - С.125.
2. *Вебер М.* О некоторых категориях понимающей социологии // Избранные произведения. - М., 1990. - С.544.
3. *Гегель Г.* Философия истории. Введение // Антология мировой философии. Сборник философских текстов. Т.1. Ч.3. - К., 1992. - С. 154-155.
4. *Платон.* Государство // Соч. в 3-х т. - М., 433.
5. *Аристотель* кн.Х. гл.10. - М., С.203
6. Древнекитайская философия. Собрание текстов в 2-х т. Т.1. М., 1972-1973. - С.161.
7. Там же. Т.2. - С.223.
8. *Макиавелли Н.* Государь или Рассуждения на первые три книги Тита Ливия. - СПб., 1969. - С.134.
9. *Вебер М.* Политика как призвание и профессия // Избранные произведения. - М., 1990. - С.646.

10. *Князев В.Н.* Человек и технология (социально-философский аспект). - К., 1990. - С.73.
11. *Аристотель.* Метафизика, кн.ІІІ, гл.1 // Аристотель. Метафизика. - М. - Л., 1934. - С.41.
12. *Аристотель.* Метафизика, кн.ІІ, гл.5 // Аристотель. Метафизика. - М. - Л., 1934. - С.112.
13. *Фромм Е.* Революція надії // Сучасна зарубіжна соціальна філософія. Хрестоматія: Навч. посібник / Упоряд. В.Лях. - К., 1996. - С.179.
14. *Халипов А.* Интересы как форма общественных отношений. - Новосибирск, 1987. - С.56.
15. Там же. С.62.
16. *Массинг О.* Господство // Политические исследования. - 1991.- №6. - С.107-113.
17. *Аристотель.* Политика. - Соч. в 4 т. Т.1. - М.: Мысль, 1983. - С.381.
18. *Бердяев Н.* Самопознание // Опыт философской автобиографии. - М., 1991. - С.213.

ЗМІСТ І СПОСОБИ ЗДІЙСНЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Уявлення, що розвиток людства є не випадковим, а скеровується певним розумом, якому властиве панування загальних законів, - беззаперечне. Але ця істина досить абстрактна. “Те, що рух сонячної системи здійснюється за незмінними законами, - відзначає Гегель, - суть її розуму, але ні сонце, ні планети, які обертаються навколо нього, не усвідомлюють їх.” Отже, виявлення суб’єктів політичної діяльності - ключ до розуміння суспільної динаміки і тенденцій суспільного розвитку вцілому.

Розділ 1

Суб’єкти політики та механізм їх взаємодії

Соціологія політичної діяльності. В попередньому розділі ми ознайомилися лише із загальними методологічними проблемами політики. Ми вже знаємо, що політика є програмою дій соціальних суб’єктів щодо реалізації своїх інтересів у системі суспільної взаємодії і виражається у їхніх вчинках. Ми говорили вже, що політика відіграє важливу роль у процесі історичної творчості людства як засіб, що визначає спрямованість, доцільність суспільного розвитку. В даному випадку, природно, виникає запитання: в яких сферах суспільного життя виявляє себе політика?

Якщо прийняти за основу твердження, що політика - це активна форма діяльності соціальних суб'єктів щодо реалізації власного інтересу в конкурентному середовищі позицій і виражається вона в конкретних вчинках, то неважко зрозуміти, що сферою політичної діяльності є сфера взаємодії різноманітних інтересів в усіх галузях суспільного життя. Тому, на нашу думку, цілком виправданим є вживання таких словосполучень, як “економічна політика”, “фінансова політика”, “соціальна політика”, “політика адміністрації” і т.п. не тільки в сфері партійних та державовладних відносин, а й у галузях, здавалося б далеких від політики - приватній, бізнесовій тощо. Безперечно, такі словосполучення виражають специфічну спрямованість соціальних суб'єктів, а саме - на створення, відтворення або зміну системи сталих соціальних відносин в різних галузях суспільного життя.

Ця так звана “галузева” політика знаходиться на перехресті державної влади та суспільства і повинна враховувати як вимоги законодавця, так і вимоги, що висуваються відповідною галуззю. Більше того, нерідко трапляється так, що “посередники”, які знаходяться на периферії владних структур та навіть за їхніми межами, висувають такі пріоритети, які можуть стати основою для реформ. Така тенденція не зменшує авторитет державної влади, яка все ще залишається важливим, а часом і вирішальним чинником суспільного розвитку.

Отже, суб'єктами політичної діяльності виступають носії суспільних інтересів, а саме: індивіди, соціальні групи та спільності. Суспільствознавча наука має багато доволі реальних методик визначення групової структури суспільства. Основоположним їх фактором є критерій, який може бути прийнятним в залежності від місця, часу і мети, але його ні в якому разі не можна абсолютизувати. Так, для певних історичних умов основним критерієм поділу суспільства на рушійні сили може виступати марксистське положення про існування антагоністичних класів, виходячи з критеріїв власності на засоби виробництва та можливості привласнення додаткового продукту. В сучасних умовах, коли старі форми панування та експлуатації стають пережитком минулого, класовим інтересам як рушійним силам суспільного розвитку залишається все менше місця. Матриця

“класової структури” суспільства все більше змінюється матрицею страт (верств), які впорядковуються у соціальній структурі суспільства на основі однієї чи декількох довільних ознак (економічних, національних, ідеологічних, психологічних тощо). Найбільш поширеними критеріями соціальної стратифікації виступають: характер власності, розмір прибутку, обсяг влади, престиж, національність і т.п.

Теорії соціальної стратифікації базуються на уявленні, що страта являє собою реальну соціальну групу, яка поєднує людей на певних спільних позиціях і має особистий тип поведінки. Упорядкування соціальних груп за певним критерієм показує, із яких верств складається суспільство, їх позиції та місце в системі суспільної ієрархії і тенденції суспільного розвитку взагалі. Аналіз таких даних дає можливість врахувати їх у процесі прийняття політичних рішень, розробці стратегічного прогнозу та в поточному плануванні. Отже, стратифікація суспільства є не тільки методом виявлення соціальних груп, а й картиною його рушійних сил. Саме від характеру дій соціальних груп залежить, як функціонують такі соціальні інститути, як сім'я, школа, держава, партія, економіка, наука, культура, медицина і т.п.

Наприклад, стратифікація сучасного українського суспільства за критерієм ставлення до процесу реформування показує, що в Україні немає такої рушійної сили, яка була б активним, заінтересованим носієм ідеї трансформування суспільства на базі ринкових відносин. Панівним інтересом переважно для всіх соціальних верств населення є пристосування та виживання в реально існуючій системі суспільних відносин. У такому випадку подальша еволюція суспільства залежить від діяльності політичних лідерів - первинної ланки суспільно-політичної діяльності взагалі.

Феномен політичного лідерства. Враховуючи те, що політика відбиває сферу життєдіяльності людей, де визначається програма дій певної соціальної спільності, члени якої, як правило, не усвідомлюють цього значення, можна зробити висновок, що цю політику слід розглядати як сферу діяльності певного кола людей, які володіють силою волі, вмінням організовувати навколо себе інших людей, вмінням використовувати різноманітні методи і засоби для реалізації інтересів тієї соціальної спільноти або спільнот, які сто-

ять за ними. Зрозуміло, така абстрактна категорія, як людська спільність, сама собою реалізувати їх не в змозі; вона реалізує їх саме через конкретних осіб. Адже при тому величезному колі питань, які доводиться вирішувати сучасній державі, народ у сукупності всіх його громадян об'єктивно неспроможний постійно, день у день виконувати безпосередньо державні функції. Отже, цілком природно, що вони покладаються на професійно підготовлених політиків та державних діячів.

Зазначимо, що в демократичному суспільстві народ не може цілком відсторонитися від спрямування діяльності держави, визначення її Конституції, основних засад внутрішньої і зовнішньої політики, а також призначення осіб по безпосередньому відправленню влади. Тому відбувається певне розмежування владних функцій між народом і тим, кому доручено безпосередньо працювати в державних структурах. Останнім делегується законодавча, виконавча та судова гілки влади, за собою ж народ залишає установчу і контрольну функції.

Зрозуміло, однак, й інше. Люди, яким делегуються народом ці повноваження, мають володіти певними здібностями, якостями, насамперед, лідерськими. Це особливо стосується людей, що стоять на чолі державних і партійних структур, громадсько-політичних організацій і рухів, тобто політичних лідерів. Політичний лідер - це людина, яка володіє політико-владними якостями, авторитетом, реалізує функції щодо утримання і вдосконалення політичної влади, мобілізує, організовує маси на усвідомленні політичні дії на досягнення конкретних, суспільно значимих завдань і цілей.

Політичні методи діяльності лідера розрізняються в залежності від його включеності в конкретну політичну систему, наявності політичних і моральних якостей, спроможності і здатності здійснювати їх. З іншого боку, політична система може сприяти або перешкоджати реалізації політичних функцій лідера, бути персоніфікованою або деперсоніфікованою. В демократичному суспільстві політика, як правило, персоніфікована і тому політичні процеси розглядаються через призму дій, і оцінок певних політичних лідерів, що побуджує до розробки і запровадження моделі політичного іміджу лідера. Скажімо, в США ще з

1945 року провадяться опитування громадської думки про популярність політичних лідерів, насамперед, президентів, їх діяльності, завдяки чому створюється дійовий механізм оцінки, відбору і функціонування політичних лідерів.

Досвід світової практики свідчить, що перехід від тоталітаризму до демократії, ринкової економіки неможливий без сильної виконавчої влади, а також політичних лідерів, які володіють яскравою індивідуальністю, компетентістю, популярністю в масах, що ґрунтуються на досвіді політичної боротьби, політичних та моральних якостях. Там, де знаходяться такі політичні лідери, процеси ліквідації наслідків тоталітаризму розвиваються значно швидше. Звісно, що ця обставина настійливо вимагає формування принципово нового типу політичних лідерів, які б відповідали принципам і нормам демократичного суспільства.

Не випадково в тоталітарних суспільствах проблема політичного лідерства поглинається питанням про роль народних мас і особи в історії, яке було детерміноване класовим підходом. Це не дозволяло навіть в теорії приходу до керівництва найбільш гідних і компетентних людей. Тоталітарна політична система не була зацікавлена у доборі і формуванні осіб, які здатні професійно керувати державними і громадськими структурами. Вона формує номенклатурний прошарок, який відзначається слухняністю, особистою відданістю керівнику, марнотратною демагогією про свою стурбованість народними інтересами, під прикриттям якої і здійснює свої егоїстичні інтереси. Керівник такого типу не є власне політичним керівником. Це звичайний функціонер, який досконало володіє правилами апаратної гри, нетерпимий до інакомислення, до нових ідей, але володіє навичками адміністративного керівництва. Такі керівники дуже рідко бувають авторитетними, а єдина мета їх діяльності полягає в боротьбі за владу, прагненні за будь-що утриматися на поверхні заради використання величезного комплексу різноманітних пільг та привілеїв.

Тому немає нічого дивного, що після падіння тоталітарних режимів у політичне життя втягується маса некомпетентних діячів, деякі з яких стають лідерами політичних партій та рухів. Це природний процес, підготовлений усім ходом тоталітарного політичного розвитку. Важливо, щоб

ці лідери були спроможні скинути із себе “старий одяг”, засвоїти науку лідерства, досвід подібної діяльності в цивілізованих країнах світу.

З точки зору політології професіонал-політик - це, перш за все, аналітик, спеціаліст з технології влади, який здатний дати практичні поради і рекомендації щодо її ефективного використання. Йому притаманні такі якості, як компетентність, переконливість, незалежність суджень, стала лінія поведінки, здатність до організації різних сил на вирішення суспільно значимих проблем, авторитет, висока громадянська і політична культура, працездатність, відсутність авторитарних якостей, довіра до людей, толерантність, мистецтво компромісу.

Політичний лідер - це людина, яка займає провідне становище в державних, партійно-політичних і суспільно-політичних структурах. Його становище обумовлене місцем і роллю в системі політичних відносин суспільства. Він об'єднує соціальні спільності людей, їх організаційні структури, інтегрує інтереси народу в загальну волю і відповідно до поточного часу спрямовує діяльність мас, свою особисто на їх здійснення. Політичний лідер - це, так би мовити, політик-професіонал вищої категорії, і тому йому мають бути притаманні всі якості політика-професіонала. В.Халіпов, зокрема, виділяє такі якості політичного лідера:

- популярність - масштабна відомість, авторитет, привабливість;
- професіоналізм - широка сукупність знань і навичок, які свідчать про належну підготовку, придатність. Високий професіоналізм - це найважливіша і необхідна умова роботи в державному апараті, у владних структурах особливо для провідних керівних діячів, справжніх лідерів;
- честь - добра, незаплямована репутація, добре ім'я, порядність, совість;
- владність - якість осіб, які мають схильність і звичку керувати, постійно прагнуть і вміють це робити в різних умовах [1].

Так звана теорія рис пояснює лідерство як чисто соціально-психологічний феномен, а лідером проголошує людину, яка володіє особливою сукупністю психологічних рис. Американський соціолог Е.Богардус серед таких рис називає почуття гумору, такт, здатність привертати до себе увагу. Лідера відрізняють також енергія, розум і характер.

Розгляд особистості політичного діяча, зауважує Богардус, передбачає його аналіз:

- 1) уявлень про себе самого, або Я-концепції;
- 2) мотивів і потреб, що впливають на політичну поведінку;
- 3) системи найважливіших політичних переконань;
- 4) стилю прийняття політичних рішень;
- 5) стилю міжособистісних стосунків;
- 6) стійкість до стресу;
- 7) поведінку лідера;
- 8) біографічний аналіз;
- 9) аналіз еволюції його політичної діяльності.

Важливим також є аналіз відносин між лідером та його послідовниками, а також аналіз характеру самих послідовників, найближчого оточення.

Характеризуючи політичне лідерство, слід звернути увагу ще на одну обставину. Справа в тому, що у людей, які здійснюють цю діяльність від імені народу або якоїсь його спільноти, з'являються з часом свої власні інтереси, які відрізняються від інтересів решти населення. Це можуть бути, наприклад, інтереси, які пов'язані із прагненням захистити недоторканість свого авторитету, свого виключного права на керування. Ці особливі інтереси ведуть до того, що сутнісною ознакою діяльності політичного лідера стає її відстороненість від безпосередніх життєвих справ, коли власні інтереси перетворюються на домінуючі. На практиці це веде до того, що політична діяльність починає набувати характеру двоякості - коли проголошується одне, а робиться інше. В такому випадку політична діяльність перестає бути власне політичною, а перероджується в політиканство, тобто використання політики для реалізації власних амбіцій.

У результаті виникає питання політичної і моральної відповідальності політика і функціонера. Політологія відрізняє два типи політиків, про які писав ще французь-

кий мислитель Монтень. Перший тип являє собою політика, який не замислюється над результатами своєї діяльності і не переживає перспективу своєї неучасті в політиці в майбутньому. Такий тип політика, писав Монтень, “не досягнувши бажаного, робить вигляд, начебто бажав досягнутого”. Інший тип втілює собою політика, який пам’ятає про те, що може трапитись після його відходу від справ, до яких наслідків приведе його діяльність в майбутньому. Це політик, за якого говорять його справи і який, за висловом Монтеня, не потребує карнавальних почестей дійсних або уявних прихильників.

На цю ж обставину звертав увагу і М.Вебер, який відзначав, що є два способи зробити з політики свою професію: або жити “для політики”, або жити “за рахунок” політики і “політикою” [2]. Людина, яка живе “для політики”, спрямовує свою політичну діяльність в ім’я досягнення загальногромадських і загальнодержавних цілей, створення умов для задоволення безпосередніх інтересів мас і в цьому вбачає сенс свого політичного існування. “За рахунок політики” означає, що сенс діяльності людина вбачає в прагненні зробити з неї джерело прибутку, чому сприяє факт володіння політичною владою, кріслом. Саме таке прагнення і веде до подвоєності діяльності політичного лідера і втрати діяльності політичного характеру.

На жаль, така тенденція є досить характерною не тільки для тоталітарних режимів. Вона досить часто проглядається навіть у стабільних демократичних суспільствах, і особливо помітна на перехідних етапах суспільного розвитку, в умовах загострення загальних кризових явищ. Подолати таку тенденцію протягом короткого часу неможливо, але послабити її дію необхідно якомога скоріше, терміново створюючи умови для її подолання і використовуючи для цього всі форми і механізми активізації політичної участі і діяльності якомога більш широкої маси населення на культурному ґрунті. Політолог В.Межуєв слушно зауважує з цього приводу: “Всі форми бюрократичної і тоталітарної влади переборюються не відкиданням влади і не її перетворенням у загальну справу всіх, а культурою влади... Професійна влада - не привілей і не монополія, а саме професія, яка доступна кожному, але лише при наявності у нього відповід-

них здібностей, покликання і спеціальної освіти”. Дуже добре сказав про це М.Бердяєв: “Керувати іншими, керувати цілою країною можуть лише ті, хто навчився керувати собою, своїми думками і почуттями, своєю власною стихією. Лише ті спроможні встановити порядок в країні, хто має порядок у себе всередині, привів до порядку власну волю і спрямував її до вищої мети” [3].

Американський дослідник Роберт Такер поділив феномен лідера на три сполучених між собою фази-функції. Першу, коли виникають певні обставини, які потребують кардинальних рішень, він назвав діагностичною. Функція лідера в такій ситуації - визначитись самому, визначити, вловити ще неясні інтенції, ідеї, що витають у повітрі, лаконічно їх сформулювати і кинути масам. Геніальність лідера й у тому, що він може сам, будучи незадоволеним ситуацією, висунути власну ідею, власний заклик як порятунок у критичній ситуації. Друга фаза-функція - наказова, настановча, коли формується певна система дій, програма, що дасть змогу розв'язати проблеми, які стоять перед суспільством. Вона має відбиток особистості лідера, його психологічних і біологічних рис (насамперед темпераменту), є неодмінно імперативною, здебільшого альтернативною (або - або), є результатом світогляду, ідеологічних уподобань лідера. Третя фаза-функція - мобілізуюча, коли лідер повинен домогтися підтримки своєї програми більш-менш впливовою політичною групою, організацією [4].

Політичні функції лідера визначаються не стільки його загальнокультурною підготовкою, а й механізмами становлення політичного суб'єкта, які йдуть або “зверху”, або “знизу”. Звідси велику роль відіграють можливості здійснення політичних функцій на різних рівнях політичного панування. Чим більш послідовно і якісно особа лідера проходить стадії свого політичного зростання знизу до верху, тим більше вона набирає політичний і моральний капітал знань, компетентності і професіоналізму, і тим більше вона конкретно здатна виразити якості лідера на політичному ринку. Як показує світовий досвід, елемент випадковості вибору лідера при цьому фактично відсутній.

Лідерів можна класифікувати за різними ознаками: а) перевагою в особі базової потреби влади; б) рівнем пред-

ставленості інтересів (загальнонаціональні, національні, класові, окремих соціальних груп і верств тощо); в) політичним стилем (тоталітарний, авторитарний, демократичний); г) історичністю тощо. Американський політолог М.Дж.Херманн відзначає фактори, які здійснюють вплив на вияв лідерства [5]:

- характер лідера;
- якості його прихильників, виборців, усіх політичних суб'єктів, що взаємодіють з цим лідером;
- взаємозв'язок між лідером і тими, хто його підтримує;
- конкретна ситуація, в якій лідерство здійснюється.

Ці моменти безпосередньо відображені у вигляді чотирьох збірних зразків лідерства: прапороносця, служителя, торговця, пожежника.

Лідер-прапороносець відзначається власним баченням дійсності, має чітку мету, веде за собою людей, визначає характер того, що відбувається, його темп, формує політичну проблематику.

В центрі уваги лідера-служителя - вираження інтересів своїх прихильників; він діє від їхнього імені і завдання останніх є для нього центральними. Все це відбувається в залежності від взаємовідносин між лідером та його послідовниками.

Лідер-торговець засновує відносини із своїми виборцями на здатності переконати їх у вірності висуненої ним стратегії і тим самим домагається підтримки і здійснення своєї політики. Він є агентом певної групи людей.

Лідер-пожежник реагує на вимоги мас, які викликані конкретною ситуацією, що й визначає його дії. Це спеціаліст швидкого вирішення нагальних проблем, "гасіння пожеж" в суспільстві.

У політичному житті суспільства лідер може використовувати всі ці зразки в їх різному поєднанні, але можливе і виділення в ньому одного з них як визначального. В країнах, які утворилися на терені колишнього СРСР і які переживають сьогодні численні кризові явища, переважають сьогодні лідери двох останніх зразків, їм явно не вистачає сьогодні лідерів-прапороносців і служителів.

Серед якостей, які впливають на політичну діяльність лідера, слід відзначити такі:

- основні політичні переконання лідера;
- мотиви, якими керується лідер, прагнучи домогтися положення політичного керівника;
- реакція лідера на тиск і стреси;
- за рахунок чого лідер вперше опинився у становищі політичного керівника;
- попередній політичний досвід лідера;
- політичний клімат, в якому лідер розпочинав свою діяльність;
- поточна політична обстановка.

На діяльність політичного лідера суттєво впливають також соціальні, психологічні і біологічні якості його людської природи. Слід додати, що до недавнього часу соціальні якості лідера надмірно перебільшувалися, а біологічні і психологічні недооцінювалися. В той же час останні займають дуже значне місце в структурі життєдіяльності особи, мають великий вплив на можливості і здатності людини та його лідерські якості.

Для характеристики лідера дуже важливим є виявлення тих соціальних сил, які стоять за ним. У сукупності вони формують норми, правила поведінки лідера, які набувають своєї специфіки в залежності від політико-владних відносин, форм політичної діяльності, простору і часу політичного буття.

Колишній президент США Дж. Буш у автобіографії виділяє чотири правила лідерства у вільному законодавчому органі: “1) Якою б жорстокою не була боротьба з будь-якої проблеми, ніколи не вдавайтесь до особистих випадів. Не кажіть, не робіть нічого такого, що може обернутися проти вас з іншої проблеми в якийсь інший день; 2) Виконуйте своє “домашнє завдання”. Ви не можете лідирувати, не знаючи того, про що ви говорите; 3) Американський законодавчий процес заснований на принципі давати і брати. Використовуйте вашу владу лідера для переконання, а не для залякування; 4) Будьте уважними до потреб ваших колег, навіть якщо вони знаходяться в самому низу тотемного стовпа” [6].

В залежності від особистих якостей лідера деякі політологи пропонують ще одну класифікацію політичного лідерства:

- політик-парламентарій - лідер-політик, який орієнтований на парламентську кар'єру. Це людина, як правило, з гуманітарною освітою, високим ступенем політичної орієнтованості, контактності, красномовності і таке інше;
- лідер-бюрократ, тобто спеціаліст по створенню різного роду організаційних структур, який володіє методами керівництва ними, вміє маніпулювати масовою свідомістю;
- лідер-демагог. Це людина, яка опирається переважно на неорганізовану масу, підкорюється її впливу, вірить в забобони. Такий лідер схильний до консерватизму і, на думку М.Вебера, є найчастіше лідером харизматичного складу. Харизматичний лідер за будь-яку ціну домагається довіри мас. Він нічого не доводить за допомогою логіки, бо в цьому немає потреби, а вдається до висунення близьких масам цілей і гасел. Але ці цілі служать лише прикриттям власних цілей лідера, хоча вони можуть, не збігаючись прямо, а бути тісно пов'язаними. Такий лідер, здатний своєчасно вловити назрілі потреби мас, ув'язати їх з ситуацією і з своїми власними інтересами. Для досягнення цих цілей він застосовує тотальний тиск на маси;
- лідер-технократ. Цей тип лідерства відзначається технократичним мисленням, зосередженістю на технічних і технологічних проблемах, підкоренні ним всіх інших проблем, скептичним, як правило, відношенням до гуманітарного змісту політики.

Складність становища будь-якого лідера обумовлена постійною увагою до його персони з боку соціальних спільнот, організацій, рухів, окремих осіб. Ця складність обумовлена також наявністю опозиційних сил, які постійно контролюють поведінку і піддають критиці його політику. Політичний лідер завжди знаходиться під обстрілом певних політичних сил, які не згодні з його політикою, а

також засобів масової інформації. Він - постійно в центрі уваги маси й тому повинен бути майстром компромісу, постійно відчувати пульс життя, вміти коригувати свою політику, не зраджуючи своїм політичним переконанням, якщо вважає їх вірними. Водночас політичний лідер має володіти значною витримкою, бути людиною толерантною і не піддаватися на різні провокації. Справжній політичний лідер - це людина високоморальних якостей і суджень, норм поведінки і відповідальності.

Президент Чехії Вацлав Гавел підкреслює: “Політика є галузь людської діяльності, яка найбільшою мірою потребує наявності морального почуття, здатності до критичної самооцінки, відповідальності, смаку і такту, вміння зрозуміти чужу душу, почуття міри. Це заняття для дуже скромних людей. Для людей, які не сприймають омани” [7]. Зрозуміло, що така характеристика є характеристикою лідера-ідеалу і, на жаль, далеко не всі наявні політичні лідери їй відповідають. Але якщо політичний лідер дійсно вважає себе демократом, коли він прагне своєю діяльністю виражати інтереси народу, мобілізувати його на їх втілення, якщо він розуміє те, що міра його відповідальності за учинене є значно вищою, ніж у рядових політиків, не кажучи вже про простих громадян, він, у крайньому разі, повинен прагнути такого ідеалу.

Лідер будь-якого рівня і масштабу не може реалізувати свої завдання і функції без злагодженої, компетентної команди своїх прихильників. Саме така команда є своєрідним містком, засобом поєднання його можливостей і здатностей, волі з підлеглими йому людьми, підвладними волями мас, соціальних спільнот. Критерії добору команд багатоманітні. Відомий політичний діяч Франції Валері Жискар д'Естен писав: “Підбираючи співробітників, я завжди керувався одним принципом: брати найкращих і ніколи не оточувати себе людьми, чия присутність була б мені неприємною, викликала б фізичну або душевну алергію” [8]. Це повинні бути перевірені люди, переконані прихильники політичних позицій лідера, його політичної програми, товариші в боротьбі й житті, які здатні на політичну самопожертву в разі необхідності.

Ефективність діяльності політичного лідера визначається не тільки змістом політичних програм, його легітимністю, моральними, психологічними і політичними якостями, а й привабливістю. Західні спеціалісти - так звані іміджмейкери - взагалі вважають, що тільки 7 відсотків успіху політичного лідера залежить від того, що лідер каже, а 55 відсотків від того, як він виглядає. Але це може бути притаманне дійсно демократичному суспільству з високим рівнем політичної стабільності і навряд чи підходить до суспільств перехідного типу, наскрізь пронизаному кризовими явищами. Проте враховувати і цей аспект в підготовці лідера теж потрібно.

Взагалі політичних лідерів треба готувати, рости їх. Ігнорування теорії політичної еліти, необхідності добору і підготовки політичних лідерів веде до політичного непрофесіоналізму в керівництві, в управлінні країною на всіх рівнях. Завдання полягає в тому, щоб подолати комплекс всенародної участі людей в політиці. Влада не може належати всім, не може бути механічно рівною. Вона повинна належати кращим, обраним особам, на яких покладена величезна відповідальність і які беруть на себе величезні обов'язки. Але ця влада кращих повинна бути породжена з самих надр суспільного життя, повинна бути іманентною, тобто властивою народу, його власною потенцією, а не чимось нав'язаним йому ззовні. Сила демократії не може бути абсолютною, необмеженою владою, вона обмежується власне притаманними якостями. Так писав М.Бердяєв [9]. Але для цього потрібно здійснити якісний стрибок у сфері індивідуальної свідомості і культури, сформуувати людину - політичного лідера, культурного суб'єкта різноманітних дій.

Відносини між лідером і масами в демократичних суспільствах будуються таким чином, що кожна з сторін сприйнятлива до думки іншої. Лідер через канали громадської думки, засоби масової інформації, свою команду, зустрічі з рядовимим людьми, через зближення політичних методів з економічними, соціальними приходять до переконання, що почуття народу, яким він покликаний керувати, потрібно приймати такими, якими вони є, не заплющуючи очі і не робити так, начебто вони можуть швидко змінитися, навіть якщо в тебе є вагомі підстави бажати цього. З іншого

боку, послідовна реалізація програми лідера як один з критеріїв його діяльності, морально-політичного авторитету створює імідж його авторитетності, легітимності. Це посилює взаєморозуміння з масами, є механізмом ефективного, стабільного розвитку і функціонування суспільства і держави, усіх їхніх структур. Тільки за таких умов політичний лідер може інтегрувати розрізнені інтереси соціальних спільностей людей на ґрунті загальної мети, мобілізувати й спрямувати їх діяльність на здійснення своєї політичної програми.

Механізм суспільної координації. Які ж фактори та механізми сприяють об'єднанню в суспільствах різних інтересів та дозволяють уникнути неминучого розладу соціальних зв'язків? Аналізуючи історію дослідження даного питання суспільствознавчими науками, приходимо до висновку, що це питання все ще залишається відкритим. Як стверджує Ж.Бодуен, на сьогодні можна відстежити такі загальні парадигми:

- Ø перша парадигма - соціологічного плану, що базується на теорії Вебера про законність і обумовлює соціальні зв'язки *вірою*, яку поділяє більшість;
- Ø друга парадигма, яка часто асоціюється з марксистською теорією, вважає вирішальним регулятором соціального порядку *примушування* із боку панівних класів;
- Ø третя парадигма, яку можна кваліфікувати як *ліберальну*, вказує на механізми та вартості лібералізму, як на найдійовіших гарантів соціальної стабільності [12].

Слід зазначити, що в історії розвитку людства жодна з перерахованих парадигм не була єдиною і монопольною. Всі вони базуються на принципах взаємовідносин влади та суспільства, а оскільки ці відносини не можуть здійснюватися за єдиною міркою, то мова може йти лише про перевагу однієї парадигми стосовно інших. Докладніше про парадигми віри та примусу буде йтися нижче, а нас цікавить третя парадигма - ліберальна.

Зрозуміло, що в основі всіх ліберальних концепцій суспільної взаємодії лежить принцип свободи і рівності

індивідів. Але питання про мотиви взаємодії в них трактується по-різному. Найбільш загальні розбіжності з цього питання виникають між представниками етичних та економічних мотивів суспільної взаємодії. Прихильники етичних мотивів стверджують, що становлення суспільства і формування соціальних інститутів обумовлюється потребою встановлення принципу соціальної справедливості. Економісти, з свого боку, проголошують визначальними мотивами суспільної взаємодії економічний раціоналізм людини, коли кожний індивід керується власними інтересами, - прагненням максимальної користі. Розбіжності, які раз у раз виникають між індивідами в процесі взаємодії щодо реалізації власних інтересів регулюються принципами ринкових відносин - попиту та пропозиції.

Найкращий приклад цьому дає дорожній рух у часи пік. Його досконало описав Пол Хейн [11]. Тисячі людей вранці виходять з дому, сідають в автомобілі і їдуть на роботу. Обираючи маршрут, вони думають лише про свої інтереси без попереднього погодження з інтересами собі подібних, не тому що вони егоїсти, а тому, що вони не знають про цілі інших. Кожний знає про інших тільки те, що бачить: місцеположення, напрям і швидкість. Крім цього відомо, що кожний прагне уникнути зіткнення і діє у відповідності із загальноприйнятими правилами. Виникає питання чому, як це продемонстровано на прикладі, індивіди, дбаючи лише про свої інтереси і маючи обмежену інформацію, умудряються породжувати не "хаос", а надзвичайно організоване суспільство?

Прихильники ліберально-економічної теорії суспільної координації стверджують, що в процесі реалізації власних інтересів кожним з індивідів, існує свобода вибору для інших і що цей процес виглядає як процес безперервного взаємного пристосування кожного з них до змін, які виникають у результаті їх взаємодії. Уявіть собі, далі продовжує Пол Хейнс, магістраль з чотирирядним рухом транспорту в кожному напрямі, на яку можна заїхати і з'їхати тільки з правої полоси. Виникає запитання, чому водії покидають крайню праву полосу і переміщуються на інші? В даному випадку це пов'язано з тим, що водії пильно стежать за чистою користю, яку дає їм кожна полоса, і намагаються

переміщуватися звідти, де рух повільний, туди де він більш прискорений. В результаті швидкість на повільних полосах збільшується, а на швидких - уповільнюється. Цей процес відбувається до тих пір, поки швидкість кругом не стане однаковою, або, інакше кажучи, поки жоден водій не зможе розгледіти для себе чистої користі. Весь цей процес йде швидко і безперервно, і значно ефективніше, ніж за умов, коли б на в'їзді на автомагістраль хтось регулював рух.

Приблизно так з точки зору ліберальної теорії функціонує і суспільний організм в усіх його сферах. Спільним правилом діяльності як чиновника, так і комерсанта є свобода вибору такої дії, "де гранична виручка перевищує граничні витрати, і згорання будь-яких видів діяльності, якщо граничні витрати більші ніж гранична виручка" [12]. Тобто, принципи взаємодії людей в державному і приватному секторі не відрізняються один від одного. Держава, як і приватні фірми, є організацією, яка виробляє товари і надає своєрідні послуги. Тому державні службовці не богом надіслана влада, що контролює і координує розвиток суспільства, вони діють в залежності від їх сподівання щодо результатів ними прийнятих рішень, від можливої граничної виручки і граничних витрат. Чиновник, який заявляє, що в своїх рішеннях він керується "суспільними інтересами", в дійсності керується своїм власним уявленням про суспільне благо, тісно переплетене з різноманітними його приватними інтересами: перевиборами, взаємовідносинами з колегами, пресою, турботою про свій власний імідж, місцем, яке буде відведено в історичних дослідженнях і т.ін. З іншого боку, не варто довіряти уявленням, що працівники комерційних структур переслідують лише приватні інтереси. І комерсанти, і державні службовці дбають про власні інтереси і одночасно діють раціонально. Отже, координація співробітництва взаємодіючих соціальних суб'єктів у демократичній державі здійснюється не за волею якогось надлюдського інституту, а як "процес безперервного взаємного пристосування до змін..., що виникають у результаті їх взаємодії". Функція державних службовців полягає лише в тому, щоб прийняти належні закони (правила гри) і використовувати силу стосовно тих, хто їх порушує. Такою силою виступає влада.

Розділ 2

Влада як засіб реалізації політики

Теорія влади. Влада займає особливе місце в механізмі політичного життя суспільства. Часом саме боротьба за владу та її утримання або за вплив на неї складають основний зміст політики соціальних суб'єктів, тому що саме через механізм політичної влади, засоби її реалізації можна впливати на суспільний процес. Ось чому виявлення сутності влади дає ключ до розуміння політичного і самої політики в реальній практиці.

Особливе місце, яке займає влада в політичному житті формує підвищену увагу до вивчення цього явища. Існує навіть окремий напрямок у політичній науці, який отримав назву “кратологія”, тобто наука про владу. Вивчення феномена влади дозволяє розкрити як її позитивні якості, так і те, у що вона може перетворитися, якщо її використовують як знаряддя реалізації власних амбіцій.

Боротьба за владу історично супроводжує політичне життя людства, служить полем найгостріших битв у всіх сферах суспільного життя: в політиці, економіці, культурі й на всіх інших рівнях соціальної організації. В політичній історії людства немає явища, яке б принесло йому стільки трагічного, забрало стільки людських життів, як боротьба за владу, за політичне і духовне панування, оскільки влада є унікальним явищем, що виступає як могутній стимул людської енергії і регулятор соціальних процесів. Не випадково Гегель називав владолюбство одним з найважливіших стимулів прогресу.

Відомо, що влада існує в будь-якому суспільстві як породження практично нескінченної різноманітності інтересів, невідповідності рівнів розвитку різних соціальних структур, наявності того чи іншого характеру соціального відчуження. Вона перетворюється на особливий вид суспільних відносин - відносин влади. Їм властивий цілеспрямований вплив володаря влади або виконавця владних функцій на об'єкт влади, причому владним цей вплив ви-

ступає тільки тоді, коли об'єкт і суб'єкт влади перебувають у відносинах панування і підкорення.

Історично поява влади засвідчила про наявність відмінності інтересів у суспільстві чи будь-якому іншому соціальному утворенні. Панівне соціальне утворення ставало, таким чином, фактором відчуження тієї частини суспільства чи іншого соціального утворення, інтереси якого перебували в підлеглому стані або не враховувалися представниками панівних інтересів - владою. Політичне відчуження основної маси населення від влади перетворилося на норму політичного життя, причому навіть у демократичних державах. Тому подолання тоталітаризму, демократизація суспільного життя не усувають проблеми політичного відчуження, хоча рівень його суттєво знижується. Таким чином, поки є політична влада - є й політичне відчуження, але рівень останнього значною мірою залежить від демократизму першої. Більше того, існують такі демократичні форми влади, коли політичне відчуження об'єктом влади відчувається переважно під час соціального напруження. За нормальних для даної системи умов це відчуження більше усвідомлюється, ніж відчувається у повсякденному житті.

Водночас сама влада є необхідною умовою існування людського суспільства і розвитку політичного життя. Вона віддзеркалює об'єктивну потребу в організації, задоволенні вольових прагнень, необхідність у саморозвитку і підтриманні цілісності суспільства. Саме влада є сполучною ланкою політичної системи, яка визначає її природу і стійкість. Вона відбиває собою волю соціальних суб'єктів, яка здійснюється як обов'язкова, публічна, така, що підкоряє собі всіх членів суспільства. Завдяки їй забезпечується в суспільстві порядок, тобто приведення поведінки суб'єктів у відповідність з нормами і цінностями, що діють у даній системі. Вона відбиває і захищає корінні інтереси і сукупну волю соціальних суб'єктів, служить засобом реалізації цих інтересів. Ось чому владу слушно називають однією з центральних категорій політології. З нею пов'язано чимало понять і термінів, що вживаються у політичному лексиконі, таких як, скажімо, автократія - самовладдя; аристократія - влада знаті; бюрократія - влада чиновників; демократія - влада народу; меритократія - влада здібних, гідних;

охлократія - влада натовпу, партократія - влада партії; плутократія - влада багатих; теократія - влада духовництва; технократія - влада фахівців; тімократія - влада заможних; анархія - безвладдя; монархія - єдиновладдя; олігархія - влада небагатьох.

У буденній свідомості сам термін “влада” набув дещо негативного відтінку. Це пояснюється тим, що прагнення до влади досить часто супроводжується не дуже гідними прийомами боротьби за неї, а також тим, що багато хто пов’язує її з насильством, примушенням. Насильство і примушення дійсно є невід’ємними атрибутами влади, оскільки вона являє собою організовану силу, яка забезпечує здатність, право і можливість певних соціальних спільнот підкоряти своїй волі підвладних, примушувати їх до певних дій, розпоряджатися поведінкою і навіть самим життям людей. А досягти цього без застосування сили, без примушення досить складно, якщо взагалі можливо. Ось чому відомий німецький соціолог М.Вебер стверджував, що влада дає можливість тій чи іншій особі всередині соціального відношення здійснювати свою волю, незважаючи на опір тих, на кого вона спрямована [13].

На цю обставину звертали увагу ще на зорі виникнення політичної думки. Так Аристотель (а пізніше Монтеск’є) вказували на небезпеку зловживання владою осіб, які нею наділені, використання ними владних можливостей для власної користі, а не заради загального блага. В цьому зв’язку в різні часи пропонувалися різноманітні рецепти подолання владного відчуження: від проектів “змішаної влади” (Полібій, Макіавеллі), “розподілу влад” (Локк, Монтеск’є), “стримувань і противаг” (Джефферсон, Гамільтон) до ідеї повної ліквідації системи державно-публічної влади разом із самою державою (Годвін і Штірнер, Бакунін і Кропоткін).

Слід, однак, зазначити, що в будь-якому суспільстві дії людей завжди залежать від їх очікувань відносно наслідків цих дій, від можливої граничної користі і граничних втрат у випадку вибору того чи іншого рішення. Тобто, як зауважує Пол Хейне, ніхто нічого не буде робити в ім’я загальних інтересів, якщо це не збігається з його власними інтересами [14]. Тому в суспільстві завжди є і буде присутня

певна невідповідність суспільних і приватних інтересів, яка породжує суперечності і конфлікти. Для того, щоб запобігти їхньому загостренню, держава повинна мати право на примушування, причому це право має належати виключно державі, оскільки, за відомим висловом, “люди не вільні своїми руками творити закон”. Якщо є необхідність застосувати примус, щоб забезпечити виконання закону, то належить звертатися до відповідних органів державної влади. Примушувати означає схилити людей до спільної діяльності, обмежуючи свободу їх вибору. Таким чином примушування передбачає існування влади, хоча багатьма це сприймається як зазіхання на їх свободу. Проте, скажімо, правила дорожнього руху, наводить приклад той же П.Хейне, які вказують, по якій смузі слід їхати і що слід зупинитися перед червоним світлом, водночас примушують нас і... поширюють нашу свободу. Свобода наша поширюється, тому що примушуванню підлягають й інші люди. І всі ми добиремося куди потрібно, швидше і безпечніше, оскільки підкоряємося “примушуванню” правил дорожнього руху [15]. Таким же чином традиційно будується захист держави та її права використовувати примушування: всі ми зможемо досягти більшої свободи (більш широкого вибору), якщо примиримося з обмеженням нашої свободи і нашого вибору.

Отже, як бачимо, владне примушування, по-перше, суттєво відрізняється від брутального насильства тим, що воно завжди має бути, принаймні прагне, виглядати як правдиве, авторитетне, безсумнівне, незаперечне. По-друге, панування і примушування самі по собі ще не є достатніми ознаками політики взагалі і влади зокрема. Більше того, примушування є лише одним з методів здійснення влади. Справжня влада - це не саме позбавлення волі підвладних, а й певне підпорядкування і впорядкування їхніх воль. Це формування такої залежності, коли людина поступається владній настанові не тільки через страх або з розсудливості, а і з власної волі, внаслідок визнання авторитетності, необхідності, вираженням якої є владна настанова. Ще Джон Локк писав: “Політичною владою я вважаю право видавати закони ... для регулювання і збереження власності, і застосувати силу співтовариства для виконання цих законів і для

захисту держави від нападу ззовні - і все це тільки заради суспільного блага”.

Тому багато хто з політологів - серед них назвемо перш за все американського політолога Т.Парсонса - вважають владу феноменом, який спирається як на насилля, так і на згоду. Влада, підкреслює Парсонс, тримається на авторитеті, який є її єдиною основою. А авторитет насильством не здобудеш, тут потрібна не тільки воля, а ще й компетентність, вміння переконувати людей. Для Парсонса влада - це “система ресурсів”, за допомогою якої досягаються загальні цілі. Для цього встановлюється згода між членами суспільства, яка спрямована на легітимізацію позиції лідерства, представники якого діють для досягнення цілей системи, застосовуючи при необхідності “негативні санкції”. Влада - здатність виконувати певні функції на користь соціальної системи, взятої в їх цілісності. Авторитет лідерства має бути заснованим на загальній згоді в розумінні прийнятих норм поведінки, які, у свою чергу, базуються на “цінностях системи”. Додержання відповідності між цілями системи і консенсусом у трактуванні цінностей - це єдиний непорушний фундамент влади.

Тільки за таких умов панування, під яким М.Вебер розуміє соціальне відношення, при якому наказ, що видається одними людьми, зустрине покору, тобто визнання і виконання, інших людей у відповідності з певним легітимним порядком, перетвориться у дійсну владу.

Панування, зауважує український дослідник С.Рябов, стає владою, тобто дійсним і дійовим зняряддям здобуття суспільної цілісності й впорядкування, коли до сили примушування додається авторитетність, яка виправдовує таке примушування [16]. Не випадково авторитет часто визначають як владу, яка здатна вселити покору. Як відзначає німецько-американський філософ і політолог Х.Аренд, відмітною ознакою авторитету є безумовне визнання влади тими, від кого потрібна покора, при цьому не потрібно ні примушування, ні переконання [17]. Інакше кажучи, авторитет - це здатність, природжена або набута, здійснювати домінуючий вплив на будь-яку групу. Це прояв влади, який означає покору тих, хто їм підкорений.

Отже, поряд із силовим впливом, другою визначальною рисою будь-якої влади є її засадність, обґрунованість, виправданість, правомірність застосування сили та обмеження нею свободи людей. Ось чому поруч з примушуванням, як методом здійснення влади, слід поставити переконання, яке є альтернативним примушуванню засобом стимулювання спільної діяльності людей. Переконувати - означає схилити людей до спільної діяльності, поширюючи свободу їх вибору. Добровільна спільна діяльність заснована виключно на переконанні, яке забезпечує бажану поведінку, запропоновуючи додаткові альтернативи, і надаючи можливість здійснення влади без застосування насильства і примусу. Будь-яка влада тільки тоді є владою, коли її настанови, накази, розпорядження сприймаються підвладними як обов'язкові й необхідні, а їх невиконання - як порушення норм співжиття, як злочин. Тобто, невід'ємною ознакою влади є її легітимність. Легітимація влади (від лат. *legitimus* - законний) - це визначення або підтвердження законності чийось прав, повноважень, загальних, але не приватних рішень; це згода громадян з відома одних справляти визначальний вплив на інших. Легітимація може здійснюватися у відповідних процедурах, але головною її формою є саме екзистенційне прийняття народом певної системи норм і цінностей, норм і правил "гри", визнання сили загальності й обов'язковості за настановами чиеїсь волі. Політика, зауважує з цього приводу С.Рябов, - це повсякденне доведення (або заперечення) чиеїсь авторитетності і тому будь-яка влада поєднує у собі два начала - примушування до якихось дій і засадність права на таке примушування, легітимність, яка здобувається через звернення до цілей, що перебувають понад повсякденними й мінливими інтересами підвладних [18]. Ось чому безсумнівною підставою і санкцією на застосування сили в суспільстві, засадою, яка є вищою і правдивішою, більш значимою, ніж окремі потреби когось з учасників взаємодії, постає загальний інтерес.

Досить ґрунтовно розкрита проблема легітимності влади М.Вебером. М.Вебер показав, що політичне правління може розраховувати на успішний результат тільки тоді, коли люди дійсно визнають "з середини" існуючу політичну вла-

ду, вважаючи її законною, правомірною. Саме в цьому він вбачав найбільшу гарантію стабільності державного, суспільного устрою.

Порядок, який існує в суспільстві, підтримується не лише за допомогою юридичних скріпів, норм права. Треба дивитися глибше: ці норми дають лише зовнішню гарантію стійкості соціальної системи. Але є ще внутрішня гарантія. Вона пов'язана із світоглядними, ідейно-політичними уподобаннями громадян, з їхніми цінностями, особистими інтересами. Як зазначає Вебер, "їхня дія може внести вирішальні зміни і в норми права, й у владні відносини". Звідси випливає, що політики, які дбають про стабільність і громадянський мир повинні постійно "підлаштовуватися" під цей внутрішній чинник легітимної влади, зміцнювати внутрішні засади стабільності.

У руслі цих міркувань М.Вебер виділяє і характеризує три найважливіші (чисті) типи легітимної влади, які й дотепер широко цитуються в політологічній літературі:

1) традиційна влада, що передається у спадщину і базується на впливові звичних інститутів влади, іншими словами це - влада традицій, або, як писав М.Вебер, "влада вічно вчорашнього", тобто це влада, притаманна нерозвинутим суспільствам;

2) харизматична влада, тобто влада, пов'язана з видатними якостями однієї особи, вождя чи вузького кола оточуючих людей, у своїй вірі в те, що вождь втілює в собі всі сподівання народу і має на меті їх обов'язкову реалізацію. До речі, у світлі досить важких проблем забезпечення законності і порядку, які постають перед молодими новоутвореннями або післяреволюційними країнами, як вважає багато хто з політологів, їх потребам найкращою мірою відповідала б саме харизматична влада. Харизма - це дар Божий, це культ особи керівника як джерела влади, керівника, який володіє великою гнучкістю, мобільністю. Він є національним героєм, який символізує в своїй особі ідеали і сподівання країни і тому при його владі немає необхідності в тривалому процесі підготовки і прийняття політичних рішень, як, зрештою, немає необхідності й у формуванні якогось набору загальноновизнаних норм. Але харизматична влада це своєрідна палиця з двома кінцями. Вона

може прискорити процес переходу суспільства до демократії, а може й навпаки - загальмувати його або повернути назад до тоталітаризму. Крім того, керівник харизматичного типу з'являється не так вже й часто;

3) правова (раціональна) влада - влада, заснована на конституції і законах. При цьому особливий наголос робиться на раціональній владі як такій, що найбільш адекватна соціальному прогресові, оскільки і сам прогрес розвивається у напрямку раціоналізації [19].

Держава, за Вебером, це "відносини панування людей над людьми, що спирається на легітимне (тобто на таке, що вважається легітимним) насильство як засіб". На його думку узаконене право на насильство - це той різновид влади, що його суспільство доручає здійснювати державі, тільки їй і нікому більше. Держава є тією "співдружністю", якій належить "монополія легітимного фізичного насильства."

Підсумовуючи сказане про сутність влади можна дійти висновку, що влада - це здатність і можливість здійснювати свою волю, чинити визначальний вплив на діяльність і поведінку інших людей за допомогою волі, авторитету, права, примушування, переконання та інших засобів, з метою узгодження різноманітних інтересів диференційованого суспільства, досягнення його єдності і забезпечення порядку.

В сучасній політичній думці влада найчастіше розглядається, по-перше, як необхідна функція будь-якого колективу по керівництву своїми членами для налагодження спільної діяльності, по-друге, влада характеризується як організована сила, що забезпечує єдність дій і сталий порядок в суспільстві, по-третє, влада визначається як реальна здатність здійснювати свою волю, нав'язувати її іншим за допомогою спеціальних владних методів" [20].

Згідно широко розповсюджених на Заході уявлень, сутність влади відображається такою формулою: "А" має владу над "Б", якщо "А" визначає поведінку "Б". В.Ф.Халіпов визначає владу як:

1) здатність, право і можливість розпоряджатися ким-небудь, чим-небудь; робити вирішальний вплив на долі, поведінку і діяльність, мораль і традиції людей за допомо-

гою різного роду засобів - закону, права, авторитету, волі, суду, примушування;

2) політичне панування над людьми, їх спільностями, організаціями; над країнами та їх угрупованнями;

3) система державних органів;

4) особи, органи, що наділені відповідними державними, адміністративними повноваженнями, або, які володіють різного роду впливом, повноваженнями за звичаєм або привласнили їх собі [21].

Влада, як суспільне явище має структурний зміст, що дає змогу її класифікувати. Аналіз реальних виявів влади підводить до висновку, що структура влади має типові родові та видові характеристики, які визначаються на основі таких класифікаційних ознак:

- за сферою функціонування (політична, економічна, духовна, сімейна тощо);
- за обсягом прерогатив (державна, регіональна, місцева, міжнародна);
- за суб'єктом влади (класова, партійна, народна, особова);
- за формально-структурними ознаками (єдиновладдя, двовладдя, багатовладдя, олігархія, аристократія і т. ін.);
- за методами здійснення (панування, насильство, примушування, переконання);
- за обсягом влади (одноосібна, колективна, групова);
- за режимом правління (деспотична, тоталітарна, авторитарна, демократична).

Типи й роди влади відрізняються засобами, переважно за допомогою яких здійснюється влада. Причому в певних сферах життя можуть функціонувати різні види влади та її засоби. Так, у сфері політики існують державна влада, влада громадських об'єднань, внутріпартійна влада. Але, звичайно ж, у суспільстві не можуть існувати й мати однаковий правовий статус, закріплений Конституцією, декілька влад. Такий стан, як правило, є перехідним. Політичний плюралізм стосовно влади означає участь різних об'єднань

у підготовці рішень. Однак перетворення їх на правову норму, на знаряддя влади здійснюється на основі єдиновладдя.

Суттєвим у визначенні влади є її розгляд в широкому й вузькому розумінні. Широке включає в себе всю систему влади, основою якої є волевиявлення народу або певної соціальної структури, групи тощо. Волевиявлення виступає як джерело влади і як сама влада, яка може, не вдаючись до організації своєї власної волі, безпосередньо приймати рішення, що стануть нормою для всіх учасників цього вольового акту. Таким широким владним рішенням є, наприклад, всенародний референдум із певних проблем життя суспільства.

Вузьке поняття про владу - це її організаційний аспект, функціональне владне навантаження, що виступає здебільшого у правовій формі. Наприклад, влада інститутів політичної системи суспільства, а в суспільній організації - влада обраних нею органів.

Сприйняття влади в широкому та вузькому тлумаченні дає змогу правильно орієнтуватися в її системі, механізмах, політично зріло брати участь у її формуванні та реалізації.

При цьому політична думка виділяє такі поняття, як “машина влади”, “механізм влади” і “засоби влади”.

Машина влади - це образне осмислення влади та апарату, її системи як величезного, могутнього, запрограмованого, жорсткого, а інколи й жорстокого механізму із сукупністю різного роду підсистем, рушіїв, важелів і т.ін. Використовуються і такі поняття як, скажімо, державна, політична, військова, судова машина, машина голосування тощо.

Механізм влади - складові структури влади, що приводять її в дію і підтримують її функціонування. Можна розрізнити механізми: а) формування, утворення влади; б) дії, взаємодії, здійснення, функціонування влади; в) передачі влади; г) усунення, скасування даної влади.

Засоби влади це: 1) прийоми, засоби дій заради досягнення завдань і цілей, які поставлені; 2) знаряддя, предмети, сукупність пристосувань для здійснення владної діяльності. До таких знарядь належать механізми, що можуть

використовуватися у владній практиці, засоби досягнення цілей, які ставить перед собою влада тощо.

Дуже важливим є питання про джерела влади. З точки зору американського футуролога і політолога Тоффлера існують три джерела влади - сила, багатство і знання, які обумовлюють засоби досягнення влади і способи її здійснення. Первісним джерелом влади була груба сила, яка й досі охоче визначається як така. Цей факт допомагає пояснити, чому влада у свідомості багатьох людей часто-густо ототожнюється з прямим насильством. Терор - організоване насильство - використовувалися урядами досить часто, щоб продемонструвати, що сила такого роду звичайно породжує поступливість, покірливість навіть з боку тих, хто особисто не відчуває біль його наслідків. Але сила не єдине джерело влади.

Іншим джерелом влади ще з незапам'ятних часів було багатство за тією простою, але переконливою причиною, що його володарі мали змогу забезпечити людям засоби існування. Не потрібно було багато часу, щоб пізнати зв'язок між багатством та владою.

Завжди служили джерелом влади і знання, до яких багато хто з політологів додає ще і такі джерела, як володіння інформацією і досвід. Особливо це характерно для розвинутих індустріальних цивілізацій, життя яких вимагало безлічі різноманітних навичок. Значення знань і практичного досвіду наочно проявляється в сучасних високорозвинутих країнах незалежно від їхньої ідеологічної орієнтації. Дійсно, наш час - епоха експертів. Але експерт з його вузькою спеціалізацією потребує того, щоб оточуючі вміли переробляти інформацію і володіти знаннями в своїх конкретних галузях. Спеціалізація потребує координації, яка в свою чергу, залежить від організації. Тому організація є ще одним важливим джерелом влади. Роль тих, хто організовує і спрямовує зусилля експертів, цінується дуже високо, бо дозволяє здійснювати владу. Організація стає середовищем для становлення відносин, які сприяють не тільки мобілізації ресурсів і людей, а й (що важливіше) проведенню в життя прийнятих рішень. Досить лише глянути на державні або приватні організації, щоб зрозуміти їх значення як джерела влади. Організація виступає як джерело влади і в іншому

контексті. Те, що не під силу одному, досягається спільними зусиллями. З організації випливає й ще одне джерело влади, а саме, положення, яке займає носій влади і яке забезпечує можливість володіння інформацією.

Але, мабуть, не менш важливим джерелом влади є інтерес до неї. М.Вебер зауважував: “Той, хто займається політикою, той прагне до влади або до влади як засобу, який підпорядкований іншим цілям (ідеальним або егоїстичним), або до влади “заради неї самої”, щоб насолоджуватися почуттям престижу, яке вона дає” [22]. Слід додати до цього, що цей інтерес не є випадковим - він обумовлений об’єктивною наявністю самої потреби влади, яка є в кожній людині без біологічних або психологічних відхилень. Російський психолог С.Каверін виводить цю потребу з інших базових потреб людини. Так, потреба в свободі породжує, на його думку, ставлення до влади як прагнення до незалежності та самостійності і формує тип особи нон-конформіста; гедоністична потреба (потреба у втіхах, у благополучності) породжує ставлення до влади як до джерела досягнення благополучності і породжує тип особи конформіста; потреба до самоутвердження породжує ставлення до влади як переваги, панування над іншими, джерела престижу, високого статусу, слави і сприяє формуванню типу диктатора; *потреба у самовираженні* породжує ставлення до влади як до гри і формує тип авантюриста; *потреба бути особистістю* породжує ставлення до влади як засобу служіння людям, суспільству і, відповідно, формує тип особи демократа. “Погодитися з відсутністю потреби влади у якоїсь людини, - продовжує С.Каверін, - все одно, що погодитися з відсутністю у неї однієї чи кількох базових потреб, що неможливо, бо виводить таку людину за межі родового поняття “людини” [23].

Потреба влади, таким чином, органічно притаманна людині. Проблема в тому, що не всі і не завжди це усвідомлюють, реалізуючи цю потребу автоматично. Людина, як правило, усвідомлює своє право на владу лише тоді, коли порушуються її інтереси і виникає необхідність боротися за свої права і свободи.

Таким чином, влада є необхідною функцією будь-якого суспільства, забезпечуючи його єдність. При цьому вона включає такі складові елементи:

- 1) не менш двох партнерів відносин влади;
- 2) наказ того, хто здійснює владу із загрозою застосування санкцій в разі непокори;
- 3) підкорення;
- 4) суспільні норми, які встановлюють, що той, хто відає накази, має на це право.

Вище згадувалося про те, що залежно від сфери функціонування, влада може виступати як економічна, політична, духовна і т. ін. Найбільш видимою для всіх є *політична влада, тобто реальна здатність певної соціальної структури, індивіда, групи проводити свою волю в політиці і правових нормах на основі осмисленого політичного інтересу. Головною примітною ознакою політичної влади є наявність інституціоналізованих засобів її реалізації у формі держави.* Тому дехто з політологів вважає політичною владою таку, що здійснюється за допомогою держави.

Дійсно, в політиці найбільш суттєвим є улаштування державної влади, яка є найважливішим фактором конституювання і консолідації політичних інститутів і відносин в єдину систему. Але це не означає, що політичну і державну владу слід ототожнювати. Вони розрізняються за обсягом, методами, формами вияву, суб'єктами. Державна влада не поглинає всього політичного в суспільстві, адже політична діяльність здійснюється не лише в рамках держави, а й в інших складових частинах суспільно-політичного життя: в межах партій, професійних спілок та інших громадсько-політичних об'єднань і рухів, міжнародних організацій тощо. Якщо ж це відбувається, тобто якщо держава вбирає в себе все політичне життя, порушуються принципи демократії, встановлюється тоталітарний режим. Державна влада - завжди влада політична, але на відміну від політичної влади вона має відокремлений апарат управління, своєрідну машину контролю і примусу; це такий вид політичної влади, який має монопольне право видавати закони, обов'язкові для

всіх. Являючи собою найбільш повну, найбільш розвинуту, найвищу форму політичної влади, державна влада у своїх діях спирається на професійних управлінців, спеціалістів, але найбільшою мірою на силу, яка втілена в армії, поліції, органах безпеки.

Тобто державну владу можна визначити як таку форму політичної влади, яка виражає волю і інтереси економічно і політично панівної спільності і спирається на спеціальний апарат примусу, має монопольне право видавати закони та інші розпорядження, що є обов'язковими для всіх.

Її характерними ознаками є:

- 1) вольова спрямованість, тобто пануюча влада;
- 2) суверенність, тобто верховенство влади, її неподільність;
- 3) авторитарність, тобто нерівнозначність носіїв публічної влади і підлеглих суб'єктів. Ці відносини можуть мати різний характер - від планування і насильства до співробітництва;
- 4) монополія на наявність спеціального апарату примусу, засобів організованого і законодавчо інституційованого насильства;
- 5) примусовість як один із засобів реалізації владовідносин;
- 6) наявність певного територіального простору, на який поширюється державний суверенітет, що визначає межі державної влади;
- 7) монополія на правове, юридичне закріплення влади;
- 8) обов'язковість владних розпоряджень для всього населення.

Державна влада реалізується у таких функціях, як встановлення законів, застосування різних заходів управління, здійснення правосуддя.

Ми вже згадували про те, що влада - це завжди якісь стосунки між індивідами, групами, кланами в суспільстві, між державами. Причому реалізується вона в певній сфері індивідуально-людської і суспільної діяльності - соціальній, економічній, політичній, духовній тощо. Але в кожній з

цих сфер діють свої відносини, які продиктовані особливостями управління в тій чи іншій сфері і в кінцевому підсумку ґрунтуються на взаємозв'язаних, але не тотожних специфічних базових умовах. Саме ці умови і забезпечують можливість існування численних виявів влади, а також її реалізацію.

Якщо в економічній галузі превалюють матеріальні відносини, в тому числі майновна нерівність, то в політичному житті такою умовою виступає цілий комплекс державних, партійних, господарських, громадських, професійних відносин і інститутів, які побудовані на принципі адміністративно-управлінської ієрархії, де кожна вища ланка володіє більшою кількістю повноважень та можливостей, для примушування або стимулювання інших до виконання прийнятих на даному рівні рішень. Ці повноваження і можливості забезпечуються прийнятими в державі Конституцією і нормативними актами. Відповідно *і форми функціонування політичної влади є різноманітними: примушування і спостереження, насильство, покарання і заохочення, прийняття рішень, контроль і управління, суперництво і співробітництво*. Причому, чим вищою є стабільність суспільства, порядок і керованість, тим більшою мірою застосовуються непримусові, ненасильницькі, добровільні методи здійснення політичної влади. Хоча елемент насильства, примусу завжди залишається, що впливає із суспільного розподілу праці, об'єктивних потреб соціальної системи, майновної нерівності, наявності ієрархічної структури, що потребує виконання регулятивних функцій і управління. Влади без примусу і насильства не існує.

Тривалий час політичну владу розглядали і трактували як здатність певних груп людей підкорювати інших власній волі, визначаючи зміст і напрям їх діяльності. Але тепер у суспільне буття все міцніше входить інша влада, така, що ґрунтується на співробітництві і головною функцією якої є управління та регулювання суспільних відносин. "Якщо для авторитарної влади, - зауважує український дослідник В.Трипольський, - об'єктом безпосередньої дії є люди, то для демократичної - суспільні відносини. Відповідно перша виступає як самоціль, а коли й розгля-

дається як засіб, то для досягнення суто корпоративних цілей певної групи суспільства, а друга виступає як спосіб регулювання суспільних відносин і розглядається, отже, як знаряддя в руках усього громадянського суспільства. Перша спирається значною мірою на силу, відвертий диктат, друга - в першу чергу на узгодження інтересів різних груп і прошарків суспільства, як тих, хто безпосередньо здійснює владні функції, так і тих, хто повинен рахуватися з ними у своїх діях. Фактичним суб'єктом першого виду влади є певне соціально-політичне угруповання, в той час як номінальним і фактичним суб'єктом другої виступає народ” [24].

Політичній владі властиві такі якості:

- 1) здатність, готовність суб'єкта влади виявими політичну волю;
- 2) очолення всього політичного простору взаємодією різних політичних суб'єктів;
- 3) наявність, політичних організацій, через які суб'єкти політичного волевиявлення здійснюють політичну діяльність;
- 4) осмислення політичного інтересу і політичних потреб;
- 5) забезпечення соціального панування в суспільстві суб'єкта політичної влади.

Політична влада має різноманітні форми: партійна влада, інформаційна влада, влада громадських організацій. Але головним знаряддям політичної влади є влада держави.

Реальними проявами політичної влади та процесу володарювання є такі ознаки влади, як воля, авторитет, примус, сила, здатність здійснювати вплив на інших через застосування санкцій. Але ці прояви вторинні по відношенню до сутнісних ознак влади та її соціальної природи. Визначення її соціальної природи міститься у відповіді на запитання: “В чийх інтересах вона здійснюється?” - а також у виявленні суспільних інтересів, які за нею знаходяться. У їх основі покладені певні потреби та інтереси конкретних соціальних спільнот.

У демократичному суспільстві, де джерелом влади та її носієм виступає народ, політична влада постає як діяльність, що спрямована на досягнення згоди між різними політичними силами громадянського суспільства з метою досягнення його стабільності і порядку, керованості і регульованості. Політична влада покликана звести до спільного знаменника розрізнену волю соціальних суб'єктів в єдину волю суспільства і держави.

Політична влада реалізується передусім в управлінні, хоча й не зводиться лише до нього. Управління - це застосування політичної влади, вияв її у різних видах. Функція управління є сутнісною функцією політики, де виявляється свідома реалізація цілей держави і суспільства. Причому здійснення політичної влади як управління складається з двох головних аспектів:

1) процесу прийняття політичних рішень, що включає в себе здійснення певного вибору цілей і засобів діяльності, які пов'язані з боротьбою за владу або із здійсненням політичної влади;

2) процесу проведення в життя прийнятих політичних рішень, тобто послідовної діяльності політичного керівництва, здатність до мобілізації засобів, притягнути до цього процесу ті групи суспільства, які підтримують рішення і, відповідно, нейтралізувати ті, хто їх не підтримує тощо.

А найбільш поширеними видами загальних політичних рішень є:

- Конституція і закони, які приймаються законодавчими органами держави і мають обов'язкове для всіх значення;
- програми і директивні документи політичних партій, які знаходяться при владі і містять концепцію загальнополітичного розвитку, постановку загальних цілей, оцінку ситуації;
- рішення, в тому числі законодавчі, які приймаються безпосередньо населенням шляхом референдуму або плебісциту.

Політична влада є неподільною, оскільки вона суверенна. Її єдність і неподільність забезпечують стабільність

політичного життя. Але політична і державна діяльність щодо реалізації влади неоднорідні. Вони виступають у різних формах діяльності - законодавчої, виконавчої, судової. Таким чином, існує проблема розподілу праці державних органів або розподілу функцій влади. Ця ідея виникла ще в Середньовіччі як засіб подолання свавілля і беззаконня монархічних режимів. Такий розподіл розглядався як система “стримувань і противаг”, які б гарантували законність і правопорядок в суспільстві. Вперше принцип розподілу влади знаходимо у працях французького мислителя XVII ст. Ш.Монтеск’є, який базується на гарантіях безпеки громадян від свавілля можновладців і політичній свободі людей, запропонував розділити законодавчу, виконавчу і судову влади [25].

Згідно цього принципу, кожна гілка влади не просто повинна вміло реалізовувати чітко окреслені законом функції, але й бути суверенною, незалежною від інших, служити доповнюючим, стримуючим фактором для двох інших гілок влади з метою недопущення абсолютизації їх функцій як на вертикальному, так і на горизонтальному рівнях. У відповідності з цим органи держави в рамках своїх повноважень діють самостійно, взаємодіють між собою і врівноважують одне одного. Розподіл функцій влади - не самоціль. Це, насамперед, створення механізмів від узурпації влади однією з її гілок, застереження від авторитаризму і тоталітаризму. Саме це і є головним у системі розподілу функцій влади. Розділ влади, - зауважує український дослідник І.Дмитренко, можливий лише за умови фактичного забезпечення єдності і взаємозалежності основних її гілок - законодавчої, виконавчої, судової. Але найважливішою має бути судова. Чому? Слід усвідомити: якщо не буде верховенства суду - неможливе верховенство Закону. А без цього будь-яка влада не авторитетна і слабка. Ефективне виконання владних функцій, накладених на відповідні органи Законом, має бути головним показником якості їх діяльності. Для досягнення загальних позитивних результатів визначальною передумовою є гармонія влад через взаємозалежність [26].

Політичні режими як способи реалізації політики і влади. В контексті якісних показників політики важливе місце

належить аналізу форм і методів реалізації політичної влади, які дають змогу оцінити рівень демократії у суспільстві, можливість його членів реально, а не формально впливати на хід реалізації політичних рішень в інтересах суспільства, певних соціальних груп і об'єднань. У цьому плані зрозумілим стає той великий інтерес дослідників політики, який вони виявляють до змісту і характеристики політичного режиму як способу функціонування політичної системи.

Категорія політичного режиму вперше стала об'єктом теоретичного дослідження в західноєвропейській суспільствознавчій літературі на зламі XIX-XX століття і з тих пір є об'єктом теоретичних суперечок і дискусій. І це не дивно, адже політичний режим являється базовою категорією політології. Сам термін режим (лат. *regimen*, фр. *regime*) означає правління і часто вживається як у вузькому, так і широкому значенні. Зокрема, ним визначають систему обов'язкових правил, вимог, норм, принципів, які встановлені для будь-якого виду діяльності. Часто під словом "режим" розуміють взагалі строго встановлений порядок життя. За допомогою даного терміна також визначають державний устрій, а саме - сукупність методів, засобів, способів здійснення влади.

Неоднозначність трактування терміна "режим" зумовила, певною мірою, і багатоманітність визначень категорії політичного режиму.

Досить поширеним є його трактування в якості характеристики державної влади (форми правління). В основі такого підходу тлумачення влади у відповідності до її формального джерела - верховенства політичної волі чи то однієї особи, чи елітної соціальної групи чи більшості населення (веде свій початок від Аристотеля). Таке визначення політичного режиму малоприйнятне для практичного, прикладного використання оскільки веде до ототожнення того чи іншого політичного режиму з формою державного правління. Це помилково, адже не завжди і далеко не кожна монархія є уособленням тоталітарних чи авторитарних традицій (часто - навпаки). Проголошення республіки часто теж не гарантує обов'язковості демократичних перетворень.

Зустрічається також визначення політичного режиму як сукупності методів та засобів здійснення державної вла-

ди. Це, на наш погляд, суттєво звужує зміст даної категорії, оскільки не враховує аспекти взаємодії влади і суспільства, зокрема громадянського суспільства, способи реалізації демократичних прав і свобод громадян, їх політичних цінностей і інтересів. Окрім того, наслідком даного трактування політичного режиму є його ототожнення з державним режимом. І якщо останній в цілому характеризує методи здійснення державної влади, то режим політичний, окрім цього відображає також загальні умови функціонування політичного життя суспільства. Тому він не може бути зведений тільки до методів і засобів владарювання.

Як базова характеристика політичного життя суспільства, функціонування його політичної системи, політичний режим має бути визначений комплексно, тобто як багатопланове явище політичної життєдіяльності. В цьому контексті вдалим бачиться визначення суті політичного режиму в енциклопедичному політологічному словнику, де він трактується як “сукупність характерних для певного типу держави політичних відносин, використовуваних владою засобів та методів, сформованих відносин державної влади і суспільства, пануючих форм ідеології, соціальних і класових взаємовідносин, стану політичної культури” [27].

Таке тлумачення політичного режиму створює можливість для аналізу широкого спектра його компонентів, а саме: напрямків здійснення політичної влади, її пріоритетів, механізмів задоволення потреб різних соціальних груп, тобто умов, в яких функціонує та чи інша політична система. Якщо говорити образно, то можна сказати, що політичний режим - це певний політичний клімат, який існує в тому чи іншому суспільстві, певне середовище взаємин між владою і суспільством, владою і громадянами.

Отже, політичний режим - це певний спосіб функціонування політичної системи суспільства, який відображає сукупність прийомів і методів владарювання, сутність політичних відносин у суспільстві, ступінь реалізації демократичних прав і свобод громадян, стан законності, тобто весь спектр взаємовідносин влади, суспільства (народу) і особистості (громадян).

Політичний режим формується в політичній системі суспільства під впливом низки факторів економічного, со-

ціального, культурно-ідеологічного характеру, історичних традицій, що склалися в суспільстві, ментально-психологічних чинників. Як складне, багатопланове явище він охоплює чимало аспектів політичного життя суспільства. Звідси і наявність різноманітних систем класифікації політичних режимів.

У сучасній політології пропонується декілька класифікацій (або типологій) політичних режимів у залежності від критеріїв, що лежать в їх основі. Тривалий час у вітчизняній політичній літературі використовувалась марксистська класифікація політичних режимів, в основі якої - формаційний, соціально-класовий підхід. У відповідності з таким критерієм політичні режими поділялися на буржуазно-авторитарні, соціалістичні і перехідні. Однак такий підхід до типології політичних режимів не давав відповіді на питання про стан політичного життя суспільства, методи здійснення влади, систему управління, участь населення в ньому тощо.

В немарксистській літературі розроблені інші, досить різноманітні групи критеріїв класифікації політичних режимів. Залежно від способу формування і здійснення політичної влади розрізняють - диктаторські, олігархічні, прямопредставницькі і непрямі представницькі політичні режими (Дж. Коулмен). У відповідності з реалізацією принципу розподілу гілок влади - режим злиття, співробітництва і режим розподілу влади (М.Дюверже). Існує також класифікація політичних режимів в залежності від статусу різних суспільних інститутів, наприклад, армії - військові і цивільні режими; церкви - теократичні і світські; існуючої партійної системи - багато або однопартійні тощо. В основі ще однієї класифікації домінуючий соціокультурний тип масової свідомості - звідси поділ політичних режимів на "західні" або "східні". Список можна було б продовжити, адже класифікувати таку багатопланову категорію, як політичний режим, можна за різними ознаками.

В історії української політичної думки теж були спроби класифікації політичних режимів. У своїх "Листах до братів-хліборобів" В.Липинський пропонує розрізняти такі типи політичних режимів: демократія з республікою, охлократія

з диктатурою; класократія з правовою “законом обмеженою і законом обмежуючою монархією”.

Кожен з наведених вище підходів до класифікації політичних режимів має свої слабкі і сильні сторони, але не вирішує проблему їх критеріїв повністю. Для того, щоб її вирішити, необхідно, щоб дані критерії відповідали загальноприйнятим у сучасній політичній теорії уявленням про форми організації політичного життя суспільства, а саме: ступінь розвитку політичної демократії, реальний політико-правовий статус громадян. На думку багатьох політологів, західних і вітчизняних, до таких критеріїв можна віднести:

- Ø спосіб і порядок формування політичної влади в суспільстві (закритий - призначення, чи відкритий - формальні чи вільні вибори);
- Ø реалізація принципу поділу влади, а звідси - взаємовідносини між законодавчою, виконавчою, судовою владою;
- Ø ступінь централізації влади у суспільстві (зосередження всієї повноти влади в одному центрі чи її делегування на місця, іншими словами децентралізація);
- Ø методи і засоби здійснення політичної влади, способи розв'язання конфліктів і протиріч (переважно насильницького чи ненасильницького втручання);
- Ø наявність чи відсутність механізмів контролю за владою з боку суспільства;
- Ø роль і місце каральних органів у суспільстві (в рамках закону чи поза законом);
- Ø роль та значення недержавних і неполітичних організацій і структур, в т. ч. і засобів масової інформації (підпорядковані державі чи володіють статусом незалежних);
- Ø правовий статус особи в суспільстві, стан і гарантії прав і свобод громадян (що у державі є пріоритетним - права держави чи права особистості, права і свободи громадян мають реальний чи формально задекларований характер?);

Ø місце і роль ідеології в житті суспільства (плюралізм ідеологій чи державний статус пануючої соціальної, національної чи релігійної ідеології).

Базуючись на даних критеріях, у політології найчастіше політичні режими поділяють на демократичні і недемократичні (авторитарні і тоталітарні). Дана типологія, як і всі інші, названі раніше, не є ідеальною. Вона містить у собі певний елемент спрощення. Чистих, “ідеальних” політичних режимів історія майже не знає. Тому всі їх класифікації певною мірою умовні. Практика організації політичного життя суспільства свідчить про те, що всякий реально існуючий політичний режим є тією чи іншою мірою поєднання двох протилежних принципів організації соціальних відносин - авторитарності і демократизму. Перший знаходить вияв у прагненні державних інститутів до суспільно виправданого рівня одновладування, контролю за дотриманням дисципліни і порядку з боку громадян і виконання розпоряджень владних структур. Демократизм проявляється, зокрема, в існуванні певної свободи вибору і політичному плюралізмі.

Користуючись наведеними вище критеріями класифікації, можна певним чином систематизувати існуючі нині політичні режими в 190 країнах світу, пам’ятаючи при цьому, що кожен з названих типів являє собою більш-менш наближену до реальної дійсності модель. Реальне політичне життя складніше і різноманітніше, як і інтереси тих соціальних груп, які його визначають і формують. Світ політики завжди багатший, ніж наші спроби його спростити через використання різних типізацій.

Запропонована нижче класифікація політичних режимів дає можливість окреслити певний набір ознак (або характеристик), які домінують у тому чи іншому суспільстві.

Тоталітарний політичний режим являється феноменом і продуктом ХХ ст., хоча тоталітарні ідеї і сам французький термін (“totalitaire” - походить від латинського “totus” - весь, цілий, повний) має давнє походження. Теорія тоталітаризму сформувалася в 40-50-ті роки нашого століття на основі теоретичних досліджень даної проблеми Ф.Хайєком (“Дорога у рабство”, 1944 р.), Х.Арендтом (“Ви-

токи тоталітаризму”, 1951 р.), К.Фрідріхом і З.Бжезинським (“Тоталітарна диктатура і автократія”, 1956 р.).

У сучасній політологічній літературі існує багато трактувань тоталітаризму. Найчастіше його визначають як політичний режим, що здійснює всеохоплюючий (тотальний) контроль над суспільством шляхом застосування примусу чи погроз. Таке визначення виражає важливі риси тоталітаризму, проте не охоплює всі його прояви.

Тоталітаризм - це політичний спосіб організації всього суспільного життя, який характеризується повним, всеохоплюючим насильницьким контролем влади над суспільством і всіма його сферами, а також особистістю, підкоренням всієї суспільної системи пануючій ідеології та культурі. Однією з характеристик тоталітарного політичного режиму є його визначення як етатистського суспільства¹. Етатистське суспільство - це таке суспільство, де усе суспільне й індивідуальне життя знаходяться під жорстким контролем держави. У ньому знищені всі острівці приватної, незалежної від держави діяльності, не існує можливостей для самовираження особистості.

Поява феномена тоталітаризму в ХХ столітті пов'язана з певними соціально-економічними передумовами:

- Ø переходом до індустріальної стадії розвитку суспільства, створення системи масових комунікацій, внаслідок чого стало технічно можливим широке, всеохоплююче втілення тих чи інших ідеологічних доктрин і на їх основі формування масової суспільної свідомості, здійснення контролю над особистістю;
- Ø посиленням ролі держави і розширенням її соціальних функцій, що створювало ілюзію її всеспільності і надможливостей, а як наслідок - формування позитивного відношення до втручання держави в суспільні процеси;
- Ø руйнуванням старих соціальних і політичних структур, зв'язків і цінностей, виникненням соціально-економічних криз, посиленням бідності і соціального відчуження, зростанням психологічної напруженості.

¹ Етатизм - від фр. Etat - держава.

Такі явища мали своїм наслідком, з одного боку появу маргінальних соціальних груп, схильних до різних ідеологічних і соціальних утопій; з іншого - зростання їх незадоволення і пошук колективних форм організації, чим уміло скористалися тоталітарні рухи (наприклад, більшовики в Росії - незадоволенням селян і солдат тощо).

Ці фактори, а також поява тоталітарних рухів і партій нового типу (масових, ідеологізованих, строго централізованих і дисциплінованих), сприяли виникненню тоталітаризму як політичного режиму в 20-30-х роках ХХ століття, передусім в Італії, Німеччині. Радянському Союзу.

Які найбільш характерні риси притаманні тоталітарному політичному режиму?

Передусім, це - монопольний контроль держави над виробництвом та іншими сферами суспільного життя, включаючи особисте життя громадян і повна відсутність автономних сфер діяльності. В тоталітарному суспільстві контролюється все, аж до думок і почуттів.

По-друге (випливає з попереднього) - наявність сильного апарату соціального контролю та примусу, роль якого і повноваження досить значні (армія, міліція, таємна поліція, служба безпеки тощо), масовий терор і залякування.

По-третє - надмірна ідеологізація суспільного життя. В тоталітарному суспільстві, ідеологія виступає засобом загальної регламентації суспільного життя, вона є обов'язковою, не підлеглою сумнівам і критиці. Будь-яке інакомислення приборкується. Тоталітаризм, писав Дж.Оруел у статті "Література і тоталітаризм," посягнув на свободу думки так, як ніхто раніше не міг навіть уявити... Не просто забороняється висловлювати - навіть допускати - певні думки, але диктується, що саме належить думати; створюється ідеологія, яка повинна бути сприйнята особистістю, намагаються керувати її емоціями і нав'язувати їй спосіб поведінки.

По-четверте, безконтрольність і всесильність влади, її надмірна централізація, фактичне відлучення громадян від політичного процесу і масова організація їх підтримки влади, коли вона цього потребує (підконтрольні вибори, масові політичні дійства, організовані за розробленими сценаріями).

По-п'яте, максимальне обмеження або порушення формально задекларованих прав і свобод громадян. Особистість для тоталітарного режиму - засіб реалізації його "великих", "історично-епохальних" цілей, заради яких можна пожертвувати і життям.

Характерними ознаками тоталітаризму є також мілітаризація внутрішнього життя і агресивна зовнішня політика; культ вождя; часто наявність централізованої, масової політичної правлячої партії; монополія на інформацію тощо.

Всі ці риси більшою чи меншою мірою притаманні всім тоталітарним системам. Це, однак, не заперечує наявності певних особливостей, зокрема пануючої ідеології, що дає підстави для виділення основних різновидностей тоталітаризму: праворадикального (фашизм і націонал-соціалізм) і лівоекстремістського (комуністичний тоталітаризм). Незважаючи на ряд спільних рис ототожнювати правий та лівий тоталітаризм не варто. Це насамперед пов'язано з ідеологіями, ціннісними орієнтаціями, що лежать в їх основі; рівнем одержавлення економіки (в СРСР він досяг абсолюту, чого не можна сказати про фашистську Німеччину), ступенем контрольованості суспільства; цілями суспільного прогресу.

Комуністичний тоталітаризм, як свідчить історія, виявився досить живучим, на відміну від інших його різновидів (приклад понад 70-літнього функціонування в Радянському Союзі інших соціалістичних країнах). На практиці він продемонстрував здатність до пристосування, мобілізації та концентрації сил і засобів для досягнення поставлених цілей (можливо через це деякі вчені визначають його як політичну форму модернізації відсталих країн). Проте позбавлений внутрішніх самоорганізаційних стимулів, строго контрольований і ідеологічно обмежений даний політичний режим розвалився під тиском нового, якісно відмінного від попереднього напрямку постіндустріального розвитку світу. Побудований на таких принципах тоталітарний режим виявився неспроможним забезпечувати ефективну життєдіяльність суспільства.

Нинішній стан постсоціалістичних суспільств, в т.ч. й України, в науковій літературі визначається як посттоталітаризм [28]. Це складний і тривалий перехід від тоталітар-

ного до демократичного суспільства, правової держави і громадянського суспільства. Початок цьому процесу був покладений створенням нових політичних структур, завдання яких полягає в формуванні економічної і соціальної бази демократичного суспільства. Марно сподіватися, що з проголошенням курсу на демократичні перетворення тоталітаризм починає трансформуватися. Як свідчить досвід ряду європейських країн, від кризи тоталітаризму до побудови справжнього демократичного суспільства ще досить далеко. Ліквідований на політико-інституційному рівні він продовжує існувати в інших сферах суспільства - його економіці, соціальних відносинах, політичній культурі і психології населення. Втративши традиційну систему командно-адміністративного управління (при відсутності суспільної саморегуляції) і офіційну ідеологію, суспільство може (і часто так буває) опинитися в стані структурної кризи, що охоплює політику, економіку, духовне життя, соціальну сферу, і дезінтеграції. Наша сьогоднішня реальність, на превеликий жаль, яскраве підтвердження цьому. Сьогодні вести мову про формування нового демократичного суспільства в Україні ще передчасно. За існуючих умов, його виникнення нереально. А небезпека повернення назад досить велика.

В якості перехідного політичного режиму від тоталітаризму до демократії досить часто розглядають авторитарний політичний режим. Авторитаризм як політичний феномен досить широко представлений в історії людства. І хоча на сьогоднішньому етапі розвитку людської цивілізації ми констатуємо ріст демократичних тенденцій, близько половини населення планети живе ще в умовах авторитарних режимів.

Авторитарна політика (*autoritas* - лат. влада, вплив) на побутовому рівні часто асоціюється з диктатурою. Аналогічні трактування можна знайти і в деяких навчальних посібниках [29]. Однак такий підхід є досить спрощеним і уявити собі сучасні авторитарні системи лише в формі диктатури і нічим необмеженої влади тирана на зразок С.Хусейна було б крайньо невірним. Насправді ж *авторитарний режим* - це система владування, побудована на авторитаризмі - командному стилі керівництва, безумовному

підпорядкуванні владному суб'єкту, жорсткій централізації влади і відсутності політичного плюралізму.

Більшість дослідників політики вважають, що за своїми характерними рисами авторитарний політичний режим є перехідним від тоталітаризму до демократії [30]. В історії є приклади, коли авторитарні режими приходили на зміну демократичним. Базуючись очевидно на цьому, деякі вчені (зокрема польський соціолог Е.Вятр) роблять висновки, що прямого шляху від тоталітаризму, окрім як через авторитаризм, до демократії немає. Дані твердження мають деякі підстави. Адже перехід від тотального контролю над всіма сферами життя суспільства до демократичних принципів його організації не є одномоментним. Він охоплює досить значний проміжок часу, на протязі якого зберігається авторитарний, необмежений законами характер влади. В іншому випадку - суспільству загрожує хаос, анархія, безвладдя, звідки прямий шлях назад до тоталітаризму. Контролюючи систему влади, такий режим поступово відпускає з-під свого контролю сфери, не пов'язані з політикою (це стосується, передусім, економіки, приватного життя тощо). Тому авторитаризм часто є необхідною (хочемо ми цього чи ні) умовою соціально-політичної стабілізації в перехідних суспільствах.

Будучи різновидністю недемократичного політичного режиму авторитаризм дещо відрізняється від тоталітаризму. Його характерними рисами є:

- Ø відсутність тотального контролю над суспільством, невтручання, або обмежене втручання в неполітичні сфери його життєдіяльності, передусім економіку. Контролюючи і забезпечуючи, навіть шляхом примусу, політичну владу, авторитарний режим не обмежує економічний, соціальний, культурний, а деколи й ідеологічний, плюралізм;
- Ø відчуження основної маси населення від влади та її зосередження в руках однієї людини або групи людей;
- Ø необмежений характер влади, її монопольність, непідконтрольність громадянам, закритий спосіб її фор-

мування, відсутність розподілу влади і домінування повноважень виконавчо-розпорядчих органів;

- Ø опора на силу (не обов'язково репресивність) і готовність її використати при необхідності змусити населення підкоритися владі;
- Ø заборона діяльності політичної опозиції і обмеження політичного плюралізму. Авторитарний режим подекуди дозволяє існування профспілок, політичних партій, які не стоять в опозиції до нього, не допускаючи ні в якому разі конкуренції в політичній сфері. Слід проте зазначити, що останнім часом рядом авторитарних режимів (Бразилія, Мексика, Південна Корея) для надання позитивного міжнародного іміджу використовують деякі демократичні процедури (вибори, референдуми, плебісцити тощо), правда, за умов часткової або повної контрольованості їх з боку офіційних властей.

Спираючись на ці характеристики *авторитарний політичний режим* визначається як *режим необмеженої влади однієї особи чи групи осіб, які здійснюють контроль над політичною сферою життя суспільства при збереженні автономії особи і суспільства в неполітичних сферах діяльності*. Що стосується прав і свобод громадян, то хоча авторитаризм часто і сумісний з повагою прав особистості (за виключенням політичних), конституційних гарантій її безпеки і автономії не забезпечує.

В міру своєї поширеності авторитарні політичні режими досить різноманітні (деспотичні, диктаторські режими, монархії, військові хунти тощо).

Практична неспроможність постсоціалістичних держав здійснити швидкі демократичні перетворення своїх суспільних систем без наявності необхідних для цього передумов (ринкових відносин, елементів громадянського суспільства) заставили науковців і практиків шукати шляхи їх реалізації в авторитаризмі. Досвід Південної Кореї, Китаю, Чилі, В'єтнаму продемонстрував приклади економічної і соціальної ефективності авторитарного режиму, його

здатність зберегти політичну стабільність і громадський порядок, забезпечити прогресивний економічний розвиток.

Як свідчать соціологічні дослідження, проведені Інститутом соціології НАН України, протягом 1997-1998 рр. в Україні в масовій суспільній свідомості виявляється тенденція до зростання привабливості авторитарних принципів організації суспільного життя, що проявляється в потребі сильної влади, яка б забезпечила стабільність, законність і порядок. Таке явище можна пояснити, з одного боку впливом патерналістської ідеології соціалізму, системи цінностей попереднього режиму, з іншого - зростанням претензій до держави, яка не виконує своїх обов'язків перед суспільством.

Слід зауважити, однак, що в умовах постсоціалістичних держав, з не до кінця зруйнованими тоталітарними тенденціями "чистий" авторитаризм загрожує перетворитися в режим особистої влади, якщо не буде супроводжуватися демократичними елементами (тенденції таких трансформацій уже проявляються в деяких середньоазіатських постсоціалістичних республіках). Конструктивне реформування цих суспільств, в тому числі і України, лежить через поєднання авторитарних і демократичних тенденцій, сильної (в значенні міцної) влади, з одного боку, і її підконтрольності громадянам і підтримки з їх боку - з іншого.

Історичний досвід функціонування авторитарних політичних режимів свідчить про їх здатність протягом певного періоду забезпечити стабільність і громадський порядок, об'єднати зусилля і ресурси суспільства для успішного економічного розвитку ("нові індустріальні" держави). Проте саме в сфері економічних відносин цих систем формуються передумови їх демократичної трансформації. Зростання чисельності середнього класу, формування елементів громадянського суспільства, ріст освіченості і культури, інформованості формує демократичні потреби і зміни в політичній свідомості населення. Цей процес "...стимулює зацікавленість громадян в політичних і громадянських правах і свободах, їх запити у відношенні уряду, різноманітність їх організацій і ідей; потребу в свободі інформації; незалежність мислення; непохитність, нетерпимість до свавілля, не кажучи вже про диктатуру" [31].

За цих обставин демократизація суспільних структур стає історичною неминучістю.

Їх реальна перспектива (раніше, чи пізніше) - демократичний політичний режим.

Політична історія людства є незаперечним свідченням того, що демократизація суспільного життя є домінуючою тенденцією в розвитку світової цивілізації. І хоча цей процес відбувається не в одному напрямку з дещо суперечливими “припливами” і “відпливами”, загальна тенденція його така: від тоталітаризму через авторитаризм до демократії. Феномен демократії в сучасному світі є настільки важливим, що потребує окремого і всебічного розгляду.

Демократія і свобода основні політичні цінності сучасної цивілізації. Демократія і свобода - ці політологічні категорії сьогодні є, мабуть, найбільш популярними у народів і політиків планети. Як термін і явище політичного життя демократія має давню історію. В перекладі з давньогрецької дослівно означає “влада народу” (demos - народ, kratos - влада). Ідея демократії веде свій початок з античної Греції, її проблеми розглядали ще Платон і Аристотель. Проте потрібен був тривалий час, поки її основні принципи знайшли своє втілення в організації суспільного життя і стали визначальними в прогресивному поступальному розвитку людства.

У сучасній науковій літературі поняття демократії трактується як форма облаштування і функціонування будь-якої організації на принципах виборності керівництва, рівноправності її членів і прийнятті рішень більшістю голосів. У вузькому, політологічному значенні, демократія визначається як форма держави і державного правління, яка базується на визначенні народу як джерела влади, його права на участь у державних справах, забезпеченні громадянських прав і свобод. Інколи термін демократія вживається як синонім прав і свобод громадян, як політичний світогляд, і, насамкінець, як соціально-політична цінність.

Демократія, як і авторитарність, супроводжує людство протягом усієї його історії. Її коріння у самій природі людини, її спадкових і набутих в процесі розвитку властивостях (позитивних, конструктивних і негативних деструк-

тивних). Вона є уособленням прагнення людини до само-реалізації, стимулює ініціативу, забезпечуючи простір для її розвитку, гарантує свободу творчості індивіда в усіх сферах його життєдіяльності. Одночасно вона відкриває можливості для реалізації егоїстичних і егоцентристських прагнень людей, не гарантує захист суспільства від влади своєкорисливих, аморальних особистостей. Звідси, очевидно, дещо скептичне ставлення до демократії ряду учених і політичних діячів, починаючи від Платона і до наших днів. В цьому причина того, що демократію, як форму правління, Платон називає серед “викривлених”, неправильних форм таких, як олігархія, тиранія, вважаючи її “стихією нахабства і анархії”.

Але історія політичного розвитку людства незаперечно свідчить на користь саме демократії. Якими б не були її недоліки (а ідеальних форм, навіть в природі не існує), кращої організаційної форми політичного устрою людство не створило. Демократія, не доведена до крайності (анархії), як ніяка інша форма організації в кращий спосіб забезпечує соціальний розвиток, згладжує і вирішує неминучі в суспільному житті протиріччя і суперечності, знімає напругу, створює атмосферу довіри, розуміння і терпимості. Це дає підстави стверджувати, що демократія - єдиний з існуючих нормальний для людської природи спосіб життєдіяльності суспільства і особи. Доречні в цьому контексті слова відомого політичного діяча Великобританії У.Черчіля, який любив повторювати, що демократія - не ідеальна форма політичного устрою, а скоріше за все краща з гірших, але нічого кращого неї людство ще не придумало. З точки зору інтересів особистості - демократія є вищою цінністю сучасної цивілізації.

Однією з визначальних, внутрішньо притаманних демократії ознак є свобода. В філософії поняття свободи визначається як “здатність людини опановувати умовами свого буття, переборювати залежність від природних і соціальних сил, зберігати можливості для самовизначення, вибору своїх дій і вчинків” [32].

В загальному вигляді її можна коротко визначити, як незалежність від суспільства і держави.

В сфері політичних відносин суспільства свобода - це здатність громадян вільно самовизначатися в системі владних відносин: залежно від своїх потреб і інтересів визначати рівень участі в організації влади; наявність рівних прав в процесі її формування.

Стосовно свободи протягом багатьох століть також не було однозначного ставлення, а деякі цивілізації взагалі не знали її (наприклад, азіатські, Китай до XIX століття). Підхід до свободи як до антицінності характерний і для тоталітарної ідеології та практики.

В сучасному світі відбувається посилення прагнення до свободи. Проте не будучи базовою в системі потреб особистості, особливо у її вузькому значенні, вона часто відступає перед потребами матеріального, екзистенційного порядку (захищеність, безпека, порядок). Цим, мабуть, можна пояснити сумісність демократії з обмеженням у індивіда особистих свобод, інших прав, підкорення інтересам більшості. Як не пригадати тут слова, що жити у суспільстві і бути вільним від нього неможливо.

Що ж стосується політичної свободи, як одного з принципів організації політичного життя в умовах демократії, то за свідченням авторів підручника з політології В.П.Пугачова і А.І.Соловйова навіть в цьому плані вона має формально-політичний характер, передбачає рівне право громадян на участь у формуванні органів влади [33]. Інші ж політичні свободи не гарантовані від непрямого обмеження через нерівномірність розподілу в суспільстві економічних, соціальних, інформаційних ресурсів тощо.

Чи ставить це під сумнів цінність демократії як втілення свободи в політичному устрої держави? Як уже раніше зазначалося, в основі політичної діяльності особистості лежать інтереси, які визначають її ставлення до політики, влади, рівень участі в політичному житті суспільства тощо. Чому ж ці інтереси не можуть визначати і пріоритети їх переваг? Як правило, біологічні, життєво важливі інтереси громадян лежать поза політичною сферою їх діяльності і в умовах вільної ринкової організації господарства часто з нею безпосередньо не пов'язані. Опитування, проведені соціологами України в 1997-1998 рр., показали, що ціннісні пріоритети населення пов'язані насамперед з особистим здоров'ям,

матеріальним забезпеченням, благополуччям дітей, міцною сім'єю, сприятливим морально-психологічним кліматом суспільства. На задньому плані опинилися такі демократичні цінності, як свобода слова, можливість демократичного контролю за діяльністю владних структур, участь в громадсько-політичних об'єднаннях і партіях.

Історична практика показує, що за умов, коли політичні свободи заважають їх здійсненню, громадяни згодні на їх обмеження на користь таких життєво важливих цілей, як підвищення економічної ефективності, зміцнення безпеки і правопорядку, забезпечення суспільної стабільності тощо.

Це, однак, зовсім не означає, що свобода як політична цінність на рівні суспільної свідомості не є такою. Дане явище, скоріш за все вкладається в такий вислів: "Коли маємо - не помічаємо, а втрачаємо - плачемо". Ілюстративними в цьому плані є соціологічні дослідження громадської думки, проведені в Україні Інститутом соціології НАН протягом останніх двох років. На запитання: з якими ціннісними критеріями пов'язане бачення Вами бажаного майбутнього для України більшість опитуваних (майже 76 відсотків) відповіли, що для них - це принципи ліберально-демократичної моделі організації суспільства.

Незважаючи на деякі недоліки і слабкі сторони демократичний політичний режим є найбільш прогресивною політичною організацією суспільства. Він створює умови для дійсної свободи особистості, її самовизначення та творчості в усіх сферах діяльності. В найбільш загальному вигляді ***демократичний політичний режим можна визначити як такий спосіб організації політичного життя суспільства***, що здійснюється на принципах управління народу, обраного народом і в інтересах самого народу. Він базується на:

- Ø визнанні принципу народного суверенітету, тобто волі більшості народу в якості джерела державної влади (її формування і здійснення). Принцип народного суверенітету розглядається в тісному поєднанні з принципом громадянства (повноправні громадяни є тим народом, який визнається базою демократичного правління);

- Ø проголошенні принципів свободи і рівності перед законом і державою, їх втіленні в правах і свободах, рівних можливостях участі в процесах суспільного життя (принцип свободи і рівності бачиться як створення умов для індивідуального особистісного розвитку, вільного самовизначення індивіда);
- Ø виборності основних органів державної влади, що випливає з принципу народного суверенітету;
- Ø верховенстві закону і права.

Засновані на таких принципах демократичні політичні режими характеризуються рядом спільних об'єднуючих їх рис. При цьому слід зауважити, що різноманітні демократичні режими, а їх на середину 90-х років за підрахунками фінського політолога Т.Ванханена нараховувалось близько 98, часто суттєво різняться між собою [34].

Спільними рисами демократичних політичних режимів є:

- формування політичної влади громадянами на основі принципів виборності, конкурентності, змінності, законності. Механізм формування політичної влади - вільні прямі вибори;
- діяльність політичних владних структур в межах, встановлених законом. Економічне, духовне життя суспільства, діяльність політичної опозиції відбуваються поза прямим контролем з боку влади. Регулююча діяльність держави допускається в неполітичних сферах суспільства лише в разі її доцільності і ефективності для більшості населення (наприклад, соціальні програми);
- наявність демократичних механізмів контролю за владою з боку суспільства (референдуми, проміжні вибори, громадські опитування, діяльність офіційної опозиції, незалежних засобів масової інформації тощо);
- існування механізмів стримування і протидії владі на основі забезпечення принципу їх розподілу,

підзвітність виконавчих органів обраним законодавчим і відповідальність перед ними;

- верховенство закону в усіх сферах життя суспільства, який є єдиним для всіх його громадян. Основне гасло демократичного політичного режиму: “Дозволено все, що не заборонено законом”;
- легальне існування плюралізму в суспільстві, наявність діючої, розвинутої багатопартійності, відсутність офіційної ідеології;
- проголошення і забезпечення основних демократичних прав і свобод громадян і їх захищеність законом. До них відносяться - право на життя, власність, право на участь у політичній діяльності (обирати і бути обраним), право на працю та освіту, свобода слова, друку, зібрань, совісті тощо. Конституційне і законодавче закріплення основних загальнолюдських, соціально-економічних і політичних прав і свобод є найважливішою ознакою демократичного політичного режиму.

Демократія неможлива також без розвинутої демократичної свідомості і може успішно функціонувати лише за наявності певного рівня політичної культури суспільства.

Помічено, що чим менш демократичний характер має політичний режим, тим більше існує подібності його проявів в різних країнах, і, навпаки. Тому проблема класифікації демократичних політичних режимів є досить складною. Більшість політологів виходячи з того, що демократичний політичний режим є одним із виявів демократії зосереджують свою увагу на класифікаціях історичних форм і моделей останньої взагалі [35].

Вважається, що демократичний політичний режим, як спосіб організації політичного життя суспільства можна класифікувати в залежності від реальної участі в процесі формування, здійснення влади її конкретних носіїв (особистість, група, народ). Частіше за все використовується класифікація демократичних політичних режимів згідно з визначенням суб'єктів правління (президентське республіканське і парламентсько-республіканське правління, інко-

ли ця класифікація доповнюється ще різновидом парламентсько-президентського змішаного правління). Це, на наш погляд, не відображає суті власне режимних характеристик, частково ототожнює їх з формами правління, а, отже, не дає можливості класифікувати демократичні політичні режими в історичному ракурсі.

Тому має сенс виділяти різновиди демократичних політичних режимів у відповідності з переважаючою в них моделлю управління:

- Ø безпосередня демократія - пряма участь громадян в розробці політичних рішень і їх прийнятті (аж до участі в прийнятті законів). На противагу прямій демократії античних полісів в сучасних державах з їх численним населенням і величезними територіями така модель управління є неможливою;
- Ø представницька демократія - делегування владних повноважень більшості населення певним представницьким органам. Визначення цієї демократії знаходимо у Р.Дарендорфа. Він зазначає, що “демократія - не “правління народу”, такого в світі просто не буває. Демократія - це уряд, що обирається народом, а якщо необхідно - то народом і усувається: окрім того, демократія - це уряд зі своїм власним курсом” [36]. Ця модель управління не є ідеальною. В кращому випадку це є влада більшості над меншістю, в гіршому - панування добре організованої, економічно і інформаційно забезпеченої меншості при формальній згоді більшості.

Слабкими сторонами даної моделі, на думку ряду дослідників, є:

- Ø обмеження принципу народовладдя переважно виборами;
- Ø можливості впливу на політику і владу економічно впливових соціальних груп;
- Ø наявність тенденції до бюрократизації і олігархізації влади;
- Ø можливості для політичного маніпулювання і підкупу виборців тощо.

Отже, реальна демократія далека від її ідеальних конструкцій, а мірилом дієвості її як режиму є політична стабільність суспільства, його економічний, соціальний, політичний, духовний прогрес і процвітання.

В світі відбувається постійний процес еволюції політичних режимів. Динаміка їх змін свідчить на користь збільшення кількості демократичних політичних режимів. Американський політолог С.Хантінгтон виділяє три хвилі демократизації в історії сучасного світу: 1826-1926 рр. - витоки цієї хвилі пов'язані з двома великими революціями - американською і французькою; 1943-1962 рр. - спричинена підсумками Другої світової війни; середина 70-х років - до теперішнього часу зумовлена економічними перетвореннями, підривом легітимності авторитарних систем, крахом провідних тоталітарних режимів [37]. Всі вони були викликані певними чинниками економічного, соціального, релігійного, культурного характеру.

Аналізуючи і порівнюючи існуючі дослідження західних і вітчизняних політологів можна визначити передумови сучасних демократичних тенденцій в світі.

Це насамперед чинники економічного характеру - функціонування ринкової, конкурентоспроможної економіки (її наслідком є економічна незалежність і автономія індивідів), високий ступінь урбанізації населення, наявність розвинутої системи масових комунікацій, незалежних засобів масової інформації.

Важливою умовою становлення демократичного політичного режиму є наявність соціальних передумов, які є наслідком дії економічних чинників - існування чисельного і впливового середнього класу при досить розвинутій соціальній структурі суспільства. Такий клас відзначається високим рівнем освіченості, свідомості, почуттям власної гідності, політичною компетентністю. Інші соціальні опори демократичного режиму - високий рівень добробуту населення, відсутність різкої соціальної поляризації.

Вплив названих вище факторів певним чином опосередковується культурними передумовами - загальним високим рівнем освіченості населення, пануючою політичною культурою. Перехід до демократичного політичного

режиму полегшується в умовах відкритої, індивідуалістичної політичної культури з її плюралізмом і ідеалами свободи.

Стимулюючу роль за певних обставин здатні зіграти і зовнішні чинники (як через прямий вплив, так і шляхом позитивного прикладу).

Необхідність певних передумов для становлення демократичного політичного режиму робить цей процес складним і довготривалим, особливо для нинішніх постсоціалістичних держав. Романтичні надії на швидкий перехід до демократії, характерні для перших років “перебудови” в Україні, змінилися тверезими оцінками реального стану справ. Сьогодні більшість політологів в Україні і в інших постсоціалістичних державах сходяться на думці, що перехід до демократичного політичного режиму в цих суспільствах за відсутності (або перерваності) демократичних традицій, досвіду соціального розвитку на демократичних принципах можливий лише через послідовний, еволюційний характер соціально-економічних і політичних змін на засадах плюралізму. Проте оптимальна модель переходу може бути створена лише з врахуванням особливостей розвитку кожної держави, її традицій, історичного досвіду, світових надбань на цьому шляху, здійснення реалістичної державної політики.

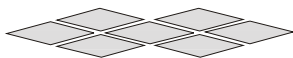
Сьогодні Україна з точки зору політичного режиму - поєднання ознак майже всіх чистих і змішаних різновидів політичних режимів (тоталітарного, авторитарного, демократичного, охлодемократичного тощо). Однозначно передбачити напрямки його подальшої еволюції вкрай важко, оскільки процес зміни політичного режиму в сучасній Україні відбувається в умовах гострої соціально-економічної кризи. Характер такої еволюції визначатиметься впливом великої кількості чинників (внутрішніх і зовнішніх). Проте можна стверджувати, що це буде еволюція через реформаційний авторитаризм при посиленій ролі держави і інших політичних інститутів в процесі демократичних змін. Тобто мова йде про еволюцію не “знизу”, стихійну, а “зверху”. І роль держави в цих умовах зростатиме.

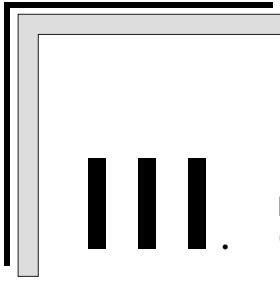
Бібліографічні посилання до розділу II

1. *Халипов В.* Введение в науку о власти. - М., 1996. - С. 223.
2. *Вебер М.* Избранные произведения: В 3 т. - М., 1990, ч. 3. - С. 652.
3. *Бердяев Н.* Философия неравенства. - М., 1990.
4. *Кухта Б., Теплоухова Н.* Політичні еліти і лідери. - Львів, 1996. - С.113.
5. *Херманн М. Дж.* Стили лидерства и формирование внешней политики / Политические исследования. - 1991. - № 1. - С. 91-92.
6. *Буш Дж.* Глядя в будущее. Автобиография. - М., 1989. - С. 134-135.
7. *Гавел В.* Один на один с соблазнами власти / Собеседник. - 1991. - № 25. - С. 10.
8. *Жискар д'Эстен В.* Власть и жизнь. - М., 1990. - С. 205.
9. *Бердяев Н.* Судьба России. - М., 1990. - С. 232.
10. *Бодуен Ж.* Вступ до політології / Пер. з фр. - К., 1994. - С. 137.
11. *Хейне П.* Экономический образ мышления. - М., 1991. - С. 20.
12. Там же.
13. *Дегтярев А.* Политическая власть как регулятивный механизм социального общения / Полис. - 1996. - № 3. - С. 10.
14. *Хейне П.* Экономический образ мышления. - М., 1991. - С.450.
15. Там же.

16. *Рябов С.* Політологічна теорія держави. - К., 1996. - С.14.
17. *Аренд Х.* Технология политической власти. - К., 1994. - С.96.
18. *Рябов С.* Політологічна теорія держави. - К., 1996. - С.14.
19. *Вебер М.* Политика как призвание и профессия / Избранные произведения. - М., 1990. - С.646-647.
20. Основы государства и права / Под ред. О.Е.Кутафина. - М., 1993. - С.4.
21. *Халипов В.* Введение в науку о власти. - М., 1996. - С. 20.
22. *Вебер М.* Избранные произведения: В 3 т. - М., 1990, ч. 3. - С. 648.
23. *Каверин С.* Потребность власти. - М., 1991. - С.18, 20.
24. *Трипольський В.* Демократія і влада / Віче - 1997. - №1. - С.9-10.
25. *Монтескьє Ш.* О духе законов. Избранные произведения. - М., 1955. - С.290
26. *Дмитренко І.* Закон і влада // Віче. -1994. - № 6. - С. 24.
27. Политология: Энциклопедический словарь. - М., 1993. - С.296.
28. Політологія посткомунізму: Політичний аналіз посткомуністичних суспільств. - К., Політична думка. -1995; Політичні структури та процеси в сучасній Україні // Політологічний аналіз. - К., 1995.
29. Политология: Учебное пособие / Н.Денисюк, Т.Соловей и др. / - Минск, 1997. - С. 171.

30. *Вятр Е.* Социология политических отношений. - М., 1979; *Пугачев В.П., Соловьев А.И.* Введение в политологию: Учебное пособие для студентов. - 2-е изд. - М., 1995.
31. Цит. по *Ирхин Ю.* Политология: Учебное пособие. - 2-е изд. , перераб. и доп.- М., 1996. - С.243-244.
32. Современный философский словарь / Под ред. В.Кемерова. - М., 1996. - С.439.
33. *Пугачев В., Соловьев А.* Введение в политологию: Учебное пособие для студентов вузов. - 2-е изд. - М., 1995. - С. 176.
34. *Голосов Г.* Сравнительная политология. - 2-е изд. перераб. и дополн. - Новосибирск, 1995. - С. 67.
35. *Голосов Г.* Сравнительная политология. - Новосибирск, 1995; *Гончаров Д., Гонтарева И.* Введение в политическую науку. - М.: 1996; *Пугачев В., Соловьев А.* Введение в политологию. - М., 1996.
36. *Дарендорф Р.* Дорога к свободе // Вопросы философии. - 1990. - № 9. - С. 91.
37. *Лазоренко О.* Теорія політології. - К., 1996. - С. 130-131.

ПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТ СОЦІАЛЬНИХ ІНСТИТУТІВ

Роль і місце політики в суспільному житті, її сутність як важливого чинника історичної творчості є важливими сторонами політичної теорії, але не можуть бути повними без аналізу історичної динаміки як самого змісту політики, так і її форм та методів. Це можливо зробити лише в межах теорії суспільного розвитку, оскільки форми та методи політичної діяльності залежать від форми суспільних відносин і стадії, на якій перебуває розвиток суспільної організації.

Необхідність їх глибокого та всебічного висвітлення обумовлена тим, що саме в них концентрується весь комплекс соціально-економічних інтересів різних соціальних груп, суперечностей, що виникають між ними, засобів їх подолання.

Розділ 1

Концептуальні засади походження держави як суспільної організації

Протягом своєї історії людство пройшло декілька ступенів свого організаційного дорослішання, найвищою з яких є держава. Підкреслюючи таке загальновизнане розуміння держави, як форми суспільної організації, слід зазначити, що серед суспільствознавців немає однастайності відносно причин виникнення держави та її функцій. Існує значна кількість різноманітних підходів та теорій стосовно похо-

дження, сутності та функцій держави, але при цьому досить чітко визначаються два основних підходи: позакласовий і класовий.

Серед причин виникнення держави називають:

- природно-кліматичні;
- демографічні;
- ритуально-релігійні;
- техніко-економічні.

Відповідно до цього прихильники так званого “географічного детермінізму” (Л.Мечников, Е.Хантінгтон) вважали суто географічні чинники (клімат, ландшафт, природні ресурси тощо) визначальними у темпах та напрямках суспільно-політичної еволюції. Прихильники демографічного підходу намагаються довести, що головною причиною суспільних процесів, пов’язаних із виникненням держави, є темпи зростання народонаселення. З цими двома підходами певною мірою перегукується так звана теорія насильства, одним із засновників якої був видатний австрійський соціолог Людвіг фон Гумплович, котрий вважав, що чи не найважливішим чинником державотворення були війни і територіальні завоювання, а сама держава виникла внаслідок завоювання землеробів кочівниками. Автори різноманітних теологічних теорій стверджують, що держава подарована Богом. Так, Г.Гегель не тільки розглядав державу як відбиття засад розуму, втілення моральної ідеї, а й вважав її ходом Бога у світі. А засновник так званої сакральної (магічної) теорії англійський релігієзнавець Дж.Фрезер стверджував, що в основі будь-якої влади - віра людей в чудодійну силу її носіїв, яка й згуртувала людей в певні спільноти. З релігійних ритуалів виникли певні організаційні структури, сформувалося централізоване підпорядкування людності. Нарешті, прихильники техніко-економічних теорій походження держави вважають, що розпад первісного суспільства і виникнення держави було пов’язане з виникненням виробничих (замість збиральних) видів господарювання та з їх розвитком. Перехід до землеробства і тваринництва автоматично спричинив значне зростання виробництва, що й призвело до збільшення населення, поглиблення спеціалізації праці, соціальної і майнової нерівності і, зрештою, до виникнення держави.

Але цим переліком не обмежується кількість теорій походження держави. Серед них можна назвати ще й патріархальну теорію, яка доводить, що держава походить від сім'ї, що розрослася. Існувала й теорія нічного сторожа, згідно якої держава виникла у зв'язку з необхідністю охороняти спокій громадян. Теорія обруча стверджує, що держава стягує своїх громадян, як дошки бочки стягує обруч. А так звана психологічна теорія доводить, що поява держави викликана необхідністю володарювання сильнішої частини населення над іншою - психологічно слабшою. Але найбільш поширеною є все ж таки так звана договірна теорія або теорія суспільного договору. Прихильники цієї теорії виходять з того, що головним чинником виникнення держави є схильність людей до творчих, узгоджених дій, які призвели до укладання ними угоди про свідоме самообмеження своєї свободи на користь загальних інтересів, спільного співіснування. Люди домовилися встановити над собою інституцію, яка буде відповідати за дотримання порядку, здійснення загальних інтересів і вимогам якої (у межах цієї відповідальності) вони підкорятимуться.

Саме таку точку зору поділяли такі видатні мислителі, як Т.Гоббс, Ж.-Ж. Руссо та інші. Так Т.Гоббс відстоював розуміння держави як машини, певної штучної конструкції, навмисно створеного людьми своєрідного соціального механізму. Він вважав, що держава є "єдиною особою, відповідальною за дії, в результаті яких вона створила себе шляхом взаємної угоди великої кількості людей з тим, щоб ця особа могла використати силу й засоби всіх людей так, як визнає за потрібне для їхнього миру й захисту" [1]. Жан-Жак Руссо вважав, що держава, об'єднуючи всі групи людей, має захищати особистість і власність.

Вираженням цієї філософії виступає започаткована у другій половині XVIII століття в Західній Європі та Америці практика свідомого конструювання держави, цілеспрямованого визначення форми державного устрою, політичної системи, мережі органів влади. Поступово набирає поширення практика прийняття конституцій та поправок до них і кодифікації права, перевлаштування держав шляхом революцій, реформ, референдумів тощо.

Переконливою є класова теорія походження держави, яка багато в чому перекликається з техніко-економічними теоріями. В основі класового підходу покладено твердження, згідно з яким поява держави пов'язана з процесами поглиблення розподілу праці і глибоким соціальним розмежуванням суспільства на протилежні класи. Початковий етап розподілу праці, пов'язаний з відокремленням скотарства від землеробства, мав своїм наслідком перехід до батьківського права власності та наслідування дітьми батьківського майна, що викликало глибоку тріщину в єдиній колективній власності родового ладу. Первісна община перетворилася в селянську, засновану не на колективній, а на приватній власності на засоби виробництва, що стало прогресивним кроком, оскільки стимулювало розвиток виробництва. Разом з тим, приватна власність обумовила економічну нерівність сімей та посилення влади вождів і воєначальників. З'явилися зачатки спадкової влади.

Таким чином, замість первіснообщинного колективізму та взаємодопомоги людей прийшла роз'єднаність, боротьба за владу та привілеї. Суспільство розкололося на протилежні соціальні групи і не вистачало лише організації, яка б зламала опір незаможних та найбідніших соціальних груп і закріпила б за багатими право влади. Така організація з'явилася в особі держави. Виникнувши з потреби тримати в шорах протилежні класи, держава водночас формувалася в умовах їх зіткнень і ставала, згідно загального права, організацією наймогутнішого, економічно панівного класу, який за допомогою держави стає також політично панівним класом і здобуває таким чином нові засоби для придушення і експлуатації пригніченого класу. Звідси прибічники класового підходу й визначають державу не тільки як інститут політичної системи, що здійснює управління суспільством, охорону його економічної і соціальної структури, а й як інститут класового панування і гноблення, як машину "для гноблення одного класу другим", машину, "щоб тримати в покорі інші підлеглі класи" [2].

Головна вада класового підходу полягає в тому, що спираючись, як запевняють її автори, на діалектичний метод пізнання історичного процесу, прихильники цієї теорії не помічають тих змін, які відбулися в суспільстві і на-

прикінці XIX століття в розвинутих капіталістичних країнах привели до значного пом'якшення гостроти класового протистояння внаслідок високого рівня розвитку продуктивних сил і значного покращення життєвого рівня та матеріального добробуту основної маси населення. Поступово змінився і сам характер капіталістичного суспільства, зріс рівень демократії і політичних свобод, який надає можливість громадянам не тільки брати участь у формуванні органів державної влади, а й постійно контролювати і впливати на їх діяльність. За такими умовами навряд чи можна характеризувати сучасну демократичну державу як знаряддя класового гноблення. Її функції змінилися і докорінним чином. І головним є те, що з інституту класового економічного і політичного панування, яким вона була в минулому, вона перетворилася в інститут узгодження і захисту інтересів всіх і кожного. Тобто з інституту захисту інтересів пануючих класів вона перетворюється в інститут захисту інтересів суспільства в цілому. З цього приводу Г.Гегель писав: “Держава... стає упорядкованою і сама в собі сильною, якщо приватний інтерес громадян поєднується з її загальною метою, якщо один знаходить своє задоволення і здійснення в другому”. Але, зауважував він далі, “в державі потрібно багато організацій, винаходів і поряд з цим доцільні заклади й тривала ідейна боротьба, поки вона не приведе до усвідомлення того, що є доцільним; також потрібна боротьба з приватним інтересом і пристрастями, міцна і стала дисципліна, поки не здійсниться вищезгадане поєднання” [3].

Таким чином постає потреба в зміні уявлень про державу та процес її становлення. Прийнято вважати, що першоосновою людської організації була родина, тобто зв'язок чоловіка з жінкою, до якого включалися згодом їх діти і могли включатися їх батьки. Родинний союз був у той час і злукою господарського характеру, оскільки саме в ньому людина вперше почала здійснювати свої господарські завдання і зробила перші кроки до розподілу праці між членами родини, покладаючи виконання певних специфічних завдань на її окремих членів. Родинний союз був і першою злукою оборонного характеру, члени якої спільни-

ми зусиллями захищали один одного від нападів диких тварин або сусідніх родин.

Процеси об'єднання сил родини для досягнення спільних завдань, а також процеси розподілу їхніх господарських і оборонних завдань і розподілу праці поступово вели до удосконалення та ускладнення організації родинного життя, що на певному етапі створило можливість переходу до наступного етапу суспільної організації, що виявила себе в об'єднанні кількох родин в рід.

При цьому тривалому процесі суспільна організація людського життя пройшла ще й таку своєрідну перехідну стадію, як задруга, під якою розуміється велика родина, членами якої бувало до кількох десятків людей. До задруги, вважає професор Українського Вільного університету у Мюнхені Л.Окіншевич, належали крім “господаря” - глави родини - та його дружини, ще й їхні сини і онуки, брати і сестри з їхніми нащадками. При цьому задруга могла приймати до себе в окремих випадках і людей сторонніх, які приходили до хатнього вогнища і ставали учасниками в спільній праці й співвласниками майна. І саме задружна форма людської спільноти стала ніби містком, який з'єднав родинну спілку із спілкою родовою, тобто спілкою кількох родин, коли спільне походження від одного предка перестає бути прозорим для самих членів роду і вони в своїх первісних релігійних віруваннях намагаються знайти такого спільного предка навіть з навколишнього тваринного світу. Але не тільки це об'єднувало членів роду, а ще й спільність звичаїв, правових норм, створених попереднім розвитком, спільність мови, подібність господарських знарядь тощо [4].

У роді докорінним чином змінюються функції його глави - родового старшини, який має вже справу з більшим і складнішим людським колективом і має враховувати та вирішувати конфлікти поміж його членами і запобігати цим конфліктам справедливою організацією громадського життя. В діяльності родового старшини вже виявляються початки судової та адміністративної діяльності. Слід мати на увазі й те, що рід має вже складніші відносини з іншими людськими громадами, які також об'єдналися у родові союзи і часто-густо ставали досить небезпечними сусідами. Так

постає потреба у військовій справі, у виділенні людей, які спеціально цю справу опанували і головним завданням яких був саме збройний захист свого роду.

Зрозуміло, що цей суспільний союз потребує інших приписів і правил, що регулюють його життя і співжиття в ньому його членів. Вони стають численнішими і більш розробленими, хоча й тут ще має місце домінанта правничих звичаїв, які виражають традиції даного роду. Все це супроводжується значними економічними змінами в самій організації господарства, коли все більш чітким стає суспільний розподіл праці і відбувається диференціація всередині самої людської громади, що породжує певні соціальні суперечності між окремими членами роду.

Поміж родами існує не тільки боротьба, а й ворожнеча. Мирні стосунки, що скріплюються подружніми зв'язками між членами різних родів, творять підставу для перших об'єднань. Цьому ж сприяють обставини, які вимагають концентрації збройної сили кількох родів для боротьби з сильними і небезпечними противниками, що створює передумови для становлення військових союзів між декількома родами, що сприяє поширенню зв'язків між ними, робить їх більш сталими й постійними. Це призводить до появи нової форми людського союзу, що має назву племені. Плем'я є суспільним зв'язком, що заснований на родовій підставі, коли об'єднуються кілька чи кільканадцять родин, що передають частину своїх функцій, зокрема військових та судових, племінній владі. При цьому процес диференціації суспільного життя поглиблюється і охоплює нові ділянки життя.

Племінна організація суспільного життя і є тією стадією, яка поступово переростає в державу. Саме плем'я, яке осіло на даній території, закріпило її за собою, стає організацією державного типу, яка має всі основні чинники держави: територію, населення, що постійно мешкає на цій території, владу, яка в межах цієї території підкорює собі це населення. Певним критерієм державної організації, що змінила племінний союз, слід вважати те, що держава має справу не з населенням пламені, а з певним народом. В новій державній організації зникає поділ населення на окремі роди, які вели свій початок від спільних предків.

Основною ознакою приналежності до даної держави стає постійне перебування на території незалежно від походження від даного племені, яке першим цю територію засвоїло. На відміну від старих родових і племінних ознак державна організація об'єднує під кермом єдиної на даній території влади все населення. Спільна мова, культурні риси, історична традиція об'єднують нащадків колишніх окремих племен у спільне ціле. Момент усвідомлення належності до цього спільного, народжуючись на певному етапі розвитку даного суспільства, стає могутнім фактором, що об'єднує суспільство й підтримує сталість його існування. Це почуття народної єдності на певних етапах виявляє себе у вигляді могутнього національного руху за створення нової, спільної для всього народу суспільної організації, за звільнення всіх верств даного народу від інших держав, що розібрали його територію, за створення своєї державної організації [5].

Звідси можна окреслити такі основні чинники та ознаки держави:

- наявність особливої системи органів і закладів (механізми держави, які здійснюють владні функції);
- право, яке закріплює певну систему норм, санкціонованих державою;
- певна територія з населенням, на яке розповсюджується право даної держави.

При цьому слід особливо підкреслити роль держави як центральної ланки всієї суспільної організації на чолі з одноосібним або колективним правителем, органами виконавчої, законодавчої та судової влад і обширною вертикальною системою управління, за допомогою якої здійснюється влада, охороняється існуючий лад (порядок), забезпечується нормальне життя людей [6].

Звідси випливає, що одним з найбільш важливих складових елементів держави продовжує залишатися державна влада. В.Халіпов характеризує її як:

1) перш за все право і можливість самої держави, її різних органів розпоряджатися життєдіяльністю самого суспільства, об'єднань людей і окремих громадян, які в ньому діють, спрямовувати, контролювати і підкоряти своїй волі цю життєдіяльність;

- 2) власне, самі державні органи, які діють в державі;
- 3) узагальнене найменування владних осіб, наділених вищими повноваженнями, які стоять на вищих щаблях піраміди влади [7].

Влада держави є суверенною, тобто на її території вона виступає як вища влада, а у світовому співтоваристві, як самостійна. Характерною рисою держави є її суверенність. Тільки державі належить право представляти суспільство в цілому як всередині країни, так і за її межами у міжнародних стосунках, видавати закони, що діють на всій території даної країни і по відношенню до кожного громадянина та суспільства в цілому, а також здійснювати правосуддя.

Держава - це багатоаспектний інститут, який виступає, з одного боку, як особливий апарат управління суспільством, а з іншого - як асоціація всіх членів суспільства, розташованого на окремії (в певних межах) території.

У відповідності із своїм призначенням держава виконує певні функції, під якими розуміються основні напрями її діяльності. Через них реалізується соціальне призначення держави. Ці функції традиційно поділяються на внутрішні та зовнішні.

Основними внутрішніми функціями держави є:

- організаційно-управлінська;
- економічна;
- національно-інтеграційна;
- демографічна;
- культурно-виховна;
- правоохоронна;
- екологічна.

До зовнішніх функцій держави відносять дипломатичну (встановлення стійких економічних, політичних, культурних та інших зв'язків з іншими країнами, діяльність в міжнародних організаціях і т.ін.) та оборонну функції. При цьому необхідно відзначити, що розподіл функцій держави на внутрішні і зовнішні має умовний характер, оскільки будь-яка функція держави завжди несе реальне як внутрішнє, так і зовнішнє політичне навантаження. Все це дозволяє розглядати державу як універсальну політичну організацію суспільства, його політичну оболонку. Політична організація держави має певний механізм, який являє

собою комплекс відповідних органів і забезпечує виконання нею своїх функцій. Йдеться про законодавчі, виконавчі й розпорядчі, правоохоронні, судові органи, держбезпеку, збройні сили, органи зовнішніх зносин.

На сучасному етапі суспільного розвитку загальноцивілізаційною тенденцією є поступове перетворення держави в орган вираження потреб та інтересів всього суспільства в цілому, що не виключає пріоритет захисту інтересів окремого індивіда, але передбачає необхідність пошуків того спільного, загального, що може об'єднати громадські інтереси в загальнонаціональний, державний інтерес.

Під національним інтересом розуміють реальну причину дій нації і держави, спрямованих на своє виживання, функціонування і розвиток, або сукупність національних цілей і базових цінностей, які відіграють важливу роль стратегії і тактики в галузі національної безпеки. Правильне розуміння національного інтересу є необхідною передумовою досягнення національної безпеки, забезпечення оптимальних умов існування держави, а його захист є найважливішим і першочерговим завданням держави та всіх її органів. У прийнятій Верховною Радою 16 січня 1997 року Концепції (основах державної політики) національної безпеки України зауважується, що “національні інтереси України відображають фундаментальні цінності та прагнення українського народу, його потреби в гідних умовах життєдіяльності, а також цивілізовані шляхи їх створення і способи задоволення...” Пріоритетними національними інтересами України є:

- Ø створення громадянського суспільства, підвищення ефективності органів державної влади та місцевого самоврядування, розвиток демократичних інститутів для забезпечення прав і свобод людини;
- Ø досягнення національної злагоди, політичної і соціальної стабільності, гарантування прав української нації та національних меншин України;
- Ø забезпечення державного суверенітету, територіальної цілісності та недоторканості кордонів;
- Ø створення самодостатньої соціально орієнтованої ринкової економіки;

- Ø забезпечення екологічно та технологічно безпечних умов життєдіяльності суспільства;
- Ø збереження та підвищення науково-технологічного потенціалу;
- Ø зміцнення генофонду українського народу, його фізичного і морального здоров'я та інтелектуального потенціалу;
- Ø розвиток української нації, історичної свідомості та національної гідності українців, етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності громадян усіх національностей, що складають український народ;
- Ø налагодження рівноправних та взаємовигідних відносин з усіма державами, інтегрування в європейську та світову спільноту [8].

Перераховані аспекти національних інтересів України переконливо свідчать, що їх реалізація відповідає інтересам як усього українського суспільства, так і інтересам окремих його громадян. Це дозволяє твердити про узгодженість цих інтересів в Концепції і накладає на державу та її органи особливу відповідальність за їх практичне втілення.

Відстоюючи свої національні інтереси не можна забувати про інтереси інших держав. Як зауважують американські політологи Ч.Лерч і А.Саїд, “коли держава наполягає на загальному визнанні її політичної незалежності і свободи вибору та дій, вона знаходиться перед дилемою. Вона повинна допускати для будь-якої іншої держави також свободу і незалежність” [9]. В цьому якраз і полягає сутність одного з провідних принципів сучасної міжнародної політики - принципу “балансу інтересів”.

Національна безпека України включає створення умов саморозвитку і творчості, зростання її авторитету і набуття широкого міжнародного визнання як дійсно суверенної держави. Це, нарешті, можливість широкої участі України у вирішенні загальнолюдських інтересів. Але для цього потрібні осмислення та розуміння того, що національні інтереси України нерозривно пов'язані із загальнолюдськими інтересами, участі України в міжнародному політичному процесі потребує вироблення зовнішньополітичної

лінії поведінки, яка б будувалася на цьому взаємозв'язку і сприяла реалізації загальнолюдських інтересів. “Національна визначеність України, - зауважує з цього приводу відомий український письменник І.Дзюба, - може бути забезпечена поєднанням етноісторичних цінностей з громадськими, моральними, гуманістичними, цінностями вселюдськими. Гармонію цих цінностей можна вмістити в поняття національної ідеї” [10]. Маючи на увазі українську національну ідею, якою повинна бути ідея створення не просто незалежної, а демократичної правової держави, наша зовнішня політика повинна будуватися на концепції, щоб жодна зовнішньополітична акція не обмежувала суверенітет України або звужувала поле її дій на міжнародній арені, а виконання міжнародних обов'язків нашою країною не зашкоджала її національним інтересам. Але при цьому принципи нашої зовнішньої політики мають бути послідовними: розумний компроміс при реалізації власних національних інтересів без шкоди інтересам інших країн.

Зрозуміло, сучасне міжнародне становище примушує Україну виробляти в зовнішній політиці такі правила поведінки, які будуть адекватними ситуації в світі і водночас відповідати її власним національним інтересам. “Національні інтереси України, - підкреслює український учений Б.Парахонський, - обумовлені її статусом незалежної держави, яка самостійно визначає свою внутрішню і зовнішню політику, керуючись власними уявленнями про ситуацію в світі, але усвідомлюючи також необхідність міжнародного світового правопорядку” [11]. А Конституція України формулює цю проблему таким чином (ст. 18): “Зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства загальноновизнаними принципами і нормами міжнародного права” [12].

Очевидно, що в умовах початкового етапу державотворення, національний інтерес має відігравати підвищену роль, оскільки він дозволяє згуртувати навколо певної центральної ідеї широкі народні маси. І.Дзюба з цього приводу наводить слова: “колись не останній з філософів людства сказав, що ідея завжди була згнєблена, коли вона проти-

ставляла себе інтересові. Історія підтвердила це як незаперечний закон - якщо йдеться про цілі суспільства. Отже, варто подбати про те, щоб для всіх громадян України Україна стала життєвим інтересом” [13]. Відомо, що політика може сприяти історичному процесу, а може його й гальмувати, причому найбільш сприяє йому така політика, яка базується на правильно зрозумілому національному інтересі.

Врахування усіх цих обставин є необхідною передумовою забезпечення національної безпеки країни. Під нею розуміється стан суспільства, сукупність державних та суспільних гарантій якого забезпечує стійкий розвиток, захист базових інтересів нації, джерел його духовного і матеріального благополуччя від зовнішньої та внутрішньої загрози.

У процесі становлення та розвитку держави формуються не лише її суть та зміст, але й форма, тобто повна система, яка включає в себе правління, що склалося, державний устрій та політичний режим.

У формі держави відбита її соціальна природа, характер функцій, які вона виконує, мета, досягненню якої підпорядкована її діяльність. Форми держави складаються під впливом ряду факторів, таких як співвідношення класових сил, їх об'єднання або роз'єднання, історичні традиції, геополітичні умови, особи державного лідера та інші. Основним фактором є співвідношення класових сил, їх консенсус чи протистояння.

Форми державного правління. Важливим компонентом, що визначає форми держави, є *державне правління*, яке являє собою організацію верховної влади, встановлює структуру вищих державних органів.

Розрізняють *дві основні форми державного правління: монархію та республіку.*

Монархія характеризується тим, що влада глави держави (короля, імператора тощо) передається у спадок і вона вважається не похідною від будь-якої іншої влади, органу чи виборців.

Монархія як форма правління має декілька різновидностей:

Ї **Абсолютна монархія** характеризується всевладдям глави держави (короля, імператора) та відсутністю конституційного ладу. Ця форма правління властива феодаль-

ному типу держави і в розвинутих країнах нині не зустрічається.

Ї **Конституційна монархія** характеризується обмеженням повноважень глави держави, більш-менш розвинутими рисами конституційного ладу. В залежності від ступеня конституційного обмеження повноважень глави держави розрізняють *дуалістичну й парламентську монархію*.

Ї **Дуалістична монархія** представляє двоїстість влади, тобто її розподіл між монархом і парламентом. Повноваження монарха обмежені в основному в сфері законодавчої влади, але досить широкі у сфері виконавчої влади. Ця форма правління була характерна для ряду держав ХІХ ст. (Німеччина за конституцією 1871 р., Японія за конституцією 1889 р.). В даний час практично не зустрічається в розвинутих країнах.

Ї **Парламентська монархія**, суть якої полягає в тому, що законодавча влада практично повністю належить парламенту, влада монарха значно обмежена і в сфері управління. Нині парламентська монархія існує та ефективно діє в ряді країн - Великобританії, Нідерландах, Бельгії, Швеції, Норвегії, Данії, Іспанії, Японії.

Ї **Республіка** (від лат. “respublica” - суспільна справа) - форма правління, при якій вища державна влада належить виборному представницькому органу - парламенту, раді... Глава держави також обирається.

Існує три різновиди республіканського правління: *президентська республіка, парламентська республіка та змішана або президентсько-парламентська*.

Ї **Президентська республіка** (прикладом можуть служити США, Бразилія) характеризується значною роллю *президента* в системі державних органів:

- він одночасно є главою держави та главою уряду, пост прем'єр-міністра відсутній;

- уряд формується непарламентським шляхом: президент назначає його членів незалежно від парламенту (у США із схваленням сенату);

- міністри зобов'язані проводити політику, задекларовану президентом, і несуть перед ним відповідальність.

- президент має право на проведення референдуму.

У президентській республіці глава уряду обирається або особливою колегією виборщиків, або прямими виборами громадян. Такий порядок виборів означає отримання главою держави “прямого мандату” народу, що дозволяє президенту та його уряду правити без особливого огляду на парламент. Більше того, президент наділяється правом вето на закони, які приймає парламент, і користується цим правом досить часто.

Характерною рисою президентської республіки є чіткий розподіл влади на законодавчу, виконавчо-розпорядчу та судову. Вони наділені значною самостійністю по відношенню один до одного, складаючи одночасно певні протипази.

Ї *Парламентська республіка* (Італія, Австрія, ФРН та інші) відрізняється переважаючою роллю парламенту та обраного ним уряду, вона характеризується рядом ознак:

- глава держави займає в системі державних органів скромне місце, хоча його повноваження юридично можуть бути досить широкими;

- уряд формується на широкій парламентській основі, із числа представників партій або коаліцій партій, що мають більшість місць у парламенті. Якщо президенту і надано право призначати членів уряду, то лише з дотриманням цього правила. Вотум недовіри уряду з боку парламенту тягне за собою або відставку уряду, або розпуск парламенту та проведення дострокових виборів;

- уряд, що формується із партій парламентської більшості, отримуючи вотум довір'я, за допомогою партійної дисципліни направляє діяльність цієї більшості і тим самим набуває контролю над парламентом у цілому;

- уряд здійснює управління країною, а глава уряду (прем'єр-міністр, канцлер) стає фактично першою особою в державі, відтісняючи на другий план президента;

- парламент, поряд з виданням законів та вотуванням бюджету, наділений правом контролю за діяльністю уряду;

- президент парламентської республіки, як правило, обирається парламентським шляхом, тобто або парламентом, або особливою колегією, що включає у свій склад членів парламенту, а в окремих випадках й загальними виборами

(Австрія). Повноваження президента, крім чисто представницьких, здійснюються, як правило, за згодою уряду.

Зустрічаються й проміжні, змішані парламентсько-президентські республіканські форми правління (Франція, Фінляндія, Португалія, Польща, Росія).

Змішана (або президентсько-парламентська) система правління є комбінацію двох попередніх. Формально центральні органи функціонують за схемою парламентської системи, але президент обирається загальним голосуванням, призначає за згодою парламенту прем'єр-міністра та уряд, голова якого є відповідальним перед президентом, але підконтрольний з боку парламенту, який може висловити йому недовіру. В даній системі переважають риси президентської форми правління з пріоритетом виконавчої влади над законодавчою. Буває і навпаки. Наприклад, у Франції президент має значні повноваження, але уряд відповідальний перед Національними зборами. Якщо більшість Національних зборів вступає в конфлікт з главою уряду, вони мають право увільнити його з посади, щоб запобігти парламентським зіткненням або криз. Це дозволяє парламенту реально контролювати виконавчу владу. Президент же володіє конституційним правом розпуску Національних зборів. Складністю і відносною замкненістю цього складного механізму досягається певна рівновага: президент призначає прем'єр-міністра відповідального перед парламентом; парламент, володіючи абсолютною більшістю голосів, може усунути прем'єра, а президент має право розпустити парламент. Повага до загального виборчого права примушує президента призначити прем'єр-міністра не тільки за власним вибором, а з урахуванням інтересів більшості, яка перемогла на виборах. Така система в своїй основі парламентська, прем'єр-міністр управляє справами держави. В той же час президент зберігає свої прерогативи в галузі зовнішньої політики і оборони, призначення вищих посадових осіб у державі.

В Конституції України не зафіксована форма державного правління, але її зміст дозволяє зробити висновок, що за своїми основними ознаками вона є президентсько-парламентською. Президент не тільки є главою держави і гарантом її суверенітету, а й забезпечує державну незалежність,

національну безпеку, правонаступництво держави, він призначає референдум щодо змін Конституції, має право припинити повноваження Верховної Ради, якщо протягом тридцяти днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатися. Саме він призначає за згодою Верховної Ради Прем'єр-міністра, а за його поданням - членів Кабінету Міністрів України. При цьому, Кабінет Міністрів відповідальний перед Президентом та підконтрольний і підзвітний Верховній Раді, яка, в свою чергу, може висловити недовіру Кабінету Міністрів, що призводить до його відставки. Президент призначає за згодою Верховної Ради Генерального прокурора України та звільняє його з посади, він є Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил і здійснює керівництво у сферах національної безпеки та оборони держави тощо.

Президент є центральною фігурою у системі вищих органів влади. Він забезпечує своїм арбітражем нормальне функціонування публічних властей та спадкоємність держави... є гарантом національної незалежності, територіальної цілісності, дотримання угод.

Своєрідною формою правління характеризується Швейцарія, у якій функції глави держави здійснюються колегіальним органом - федеральною радою із семи чоловік, яка обирається парламентом на широкій коаліційній основі. Головує у Федеральній раді президент, що обирається строком на один рік із складу її членів (по чергово) і здійснює чисто представницькі функції. Принцип парламентської відповідальності уряду у Швейцарії відсутній.

Діалектика становлення державного устрою. Форма державного устрою формується в залежності від характеру взаємодії інтересів першого рівня соціуму будь-якої країни, який складається із двох компонентів - народу і спільностей, перш за все етносів, націй та національних груп (національних меншин).

Етнос - це історично сформована на певній території стійка спільність людей, якій властиві загальні риси і особливості культури, психології та самосвідомості. До основних ознак етносу відносять: мову, народне мистецтво, звичаї, обряди, традиції, характер поведінки і т. ін. Причому

жодна з них не є преуваляючою. Формування етносу здійснюється на базі єдності території, але навіть втрата ним або якоюсь частиною цієї єдності в подальшому не може змінити їх етнічну приналежність. Дане твердження є відмінною ознакою етносу від наступної спільності - народу.

Народ - багатоетнічна спільність, яка проживає на спільній території і має державні ознаки (спільність економічних зв'язків, мову та культурно-психологічні особливості).

Більш складним щодо визначення є поняття "*нація*". Ретроспективний аналіз теорій походження та розвитку націй демонструє розмаїття її дефініцій. Як правило, дане поняття визначається через особливі ознаки. Але останнім часом стає зрозумілим, що неможливо віднайти досить чіткі ознаки нації і науково їх систематизувати. Для одних визначальними ознаками нації є єдність походження з єдиної території, для інших такими ознаками виступають чи то економіко-господарська, чи духовна єдність. Історично співвідношення цих ознак змінюється. Тому нам уявляється більш плідним визначенням таке, *нація* - це особливий зміст людської спільності (народу), за допомогою якого здійснюється ідентифікація її елементів.

Позитивним у цій діфініції є те, що в процесі історичного розвитку і за певних обставин формується спільний інтерес якоїсь спільності і її цілеспрямовані дії щодо його реалізації. В такому аспекті національні спільності стають суб'єктами політики. Саме процес самоусвідомлення (самоідентифікація) спільного особливого інтересу обумовлює необхідність охорони своєї індивідуальності (територіальної, економічної, культурної тощо). Значною мірою це відбувається як реакція на деформації міжетнічних відносин в поліетнічних державах.

Багатий історичний досвід різних країн показує, що в поліетнічному середовищі зневажання інтересами і потребами окремих етносів (національних груп) не може довго тривати. Наступає час, коли їх нівельоване національне життя породжує конфлікти, спрямовані, в одних випадках, на збереження та зміцнення давно створених та освячених віковою традицією державних організацій (наприклад, Англія, Франція, Іспанія та інші країни Європи в XIX-XX ст.),

в інших - на ліквідацію роздрібнення або звільнення від панування корінних етносів та створення єдиних національних держав.

Складність національних проблем, відсутність надійних наукових методів та засобів їх вирішення висувають на перший план необхідність розробки і впровадження державної національної політики: цілеспрямованої діяльності державних органів, партій та громадських організацій щодо регулювання міжнаціональних відносин та розв'язання існуючих проблем. Необхідно розробити основні політичні принципи міжнаціональних відносин. До них відносять: свободу національного самовизначення, перевагу прав особи над правами етносу, нації, гармонізацію національних та інтернаціональних інтересів.

Особливо гострою є проблема взаємодії двох ідеологій - націоналізму й інтернаціоналізму. По суті вони є двома сторонами однієї медалі - відокремлення (індивідуалізації) спільності і її взаємодії (спілкування, збагачення) з іншими. Важливий елемент національної політики щодо розв'язання даної проблеми полягає в тому, щоб не допустити абсолютизації будь-якої сторони, вчасно “зняти” будь-що суперечності, що можуть призвести до загострення національних та міжнаціональних конфліктів.

Як відзначають автори навчального посібника “Основи політології” (керівник авторського колективу Ф.Кирилюк), особливо гостро в процесі розвитку національних відносин виявляються такі суперечності: між динамічним розвитком націй і консервативними формами національно-державного устрою; між принципом рівності всіх соціально-етнічних спільнот і фактичною їхньою нерівністю, пов'язаною з неоднаковими можливостями задоволення політичних потреб (наприклад, за Конституцією усім громадянам надаються рівні права, однак представники малочисельних націй мають менше шансів бути обраними до найвищих органів політичного управління країною); між інтернаціоналізацією національного життя й відокремленістю національно-територіальних, національно-культурних регіонів і центрів та деякі інші.

Зрозуміло, в кожній країні ці суперечності проявляються по-різному, їхні масштаби, глибина й наслідки неодна-

кові. Важливо інше - в залежності від можливостей і результатів розв'язання названих суперечностей утворюються ті чи інші форми державного устрою.

Під *формою державного устрою* розуміють територіально-політичну організацію держави, яка включає в себе політико-правовий статус її складових частин і принципів взаємовідносин центральних та регіональних державних органів. Відомі дві основні форми державного устрою: унітарна та федеративна.

Найбільш поширеною формою є унітарні держави. *Унітарна* - це єдина державна організація, яка має адміністративно-територіальні одиниці, що не користуються політичною самостійністю. Для неї характерні такі ознаки: єдина конституція і єдина правова система; єдина система вищих органів державної влади; єдине громадянство; поділ державної організації на адміністративно-територіальні одиниці зі своїми органами управління підпорядкованих центральним органам влади.

Федеративна форма державного устрою - це державна організація, яка складається з кількох державних утворень, кожне з яких має власну компетенцію і свою систему законодавчих, виконавчих і судових органів. Серед ознак федерації виділяють наступні: федерація з таких державних утворень як штати, землі, кантони, провінції, республіки та ін.; вони є її суб'єктами і мають власне коло повноважень, але не мають повного політичного суверенітету; в суб'єктах федерації діють власні конституція і закони, які мають бути узгоджені з загальнофедеративними конституцією та законами; в федеративних законодавчих органах забезпечується особливе представництво від суб'єктів федерації; можливе подвійне громадянство. Федеративна форма державного устрою існує у США, Канаді, Швейцарії, ФРН та Росії.

Відома і така форма державного устрою як конфедерація. Це така форма взаємовідносин між державами, де кожна з них, зберігаючи свою самостійність, об'єднується з іншими державами в єдиний союз, в компетенцію якого передається обмежене число важливих питань (наприклад, оборона, зовнішньополітична діяльність, екологія). Такі союзи існували у США в 1776-1787 рр., Швейцарії до

1848 року. В сучасних умовах конфедеративних об'єднань не існує. Сам термін використовується в назві швейцарської та канадської держав, але це ніяк не впливає на їх федеративну природу.

Державна політика як управлінський процес. Державною політикою є політична діяльність держави та її органів, спрямована на забезпечення порядку в суспільстві, узгодження і підпорядкування різноманітних соціальних інтересів, досягнення суспільної злагоди та організацію управління розвитком суспільних процесів. До сфери державної політики відносяться такі політичні стосунки, які охоплюють державну владу, її завоювання або утримання, функціонування та зміни. Основними її функціями є панування, керівництво, управління та контроль. *Панування* - означає здійснення волі правлячої партії, групи стосовно суспільства. *Керівництво* - це законодавче закріплення політичного, ідеологічного, економічного волевиявлення правлячої сили суспільства. Під *управлінням* розуміють здійснення стратегічної лінії на практиці. *Контроль* - це здійснення нагляду виконавчої влади над виконанням прийнятих державних рішень.

Політика взагалі і державна політика зокрема як політична діяльність органів державної влади, являють сукупність дій, заходів та інститутів, за допомогою яких відбувається задоволення окремих групових та індивідуальних інтересів, їх узгодження з метою забезпечення політичного і громадського порядку в суспільстві. Тобто, сутність державної політики полягає не лише в тому, щоб забезпечити підпорядкування одних соціальних верств іншим, а в тому, щоб задовольнити інтереси, узгоджувати їх і таким чином домогтися консолідації суспільства, запобігати загостренню конфліктів між різними його групами. Канадський дослідник А.Леслі визначає державну політику як напрямок, порядок дій, що обраний державною владою для розв'язання повної проблеми або відповідного набору проблем. Вона є керівництвом до дії. Яким чином, запитує Леслі, державні службовці узнають, що уряд бажає від них у специфічних випадках? Вони сприймають державну політику як керівництво. Яким чином громадяни узнають, що робить і чого не робить уряд в специфічних обставинах? Вони оцінюють його політику [14].

Держава залишається найбільш універсальною формою політичної організації суспільства. Тому *державна політика є вираженням цілей політичної системи і засобів*, за допомогою яких вони досягаються. *Призначення і завдання державної політики* полягає в тому, щоб сприяти популяризації цінностей і досягненню цілей, які визнаються суспільством або урядом, а *зміст* - це програма політичних дій, спрямованих на реалізацію цих цінностей і цілей. Аналіз державної політики є важливою сферою політологічного дослідження системи, бо йдеться про цілі, засоби і функції системи.

Розрізняють *чотири типи державної політики*, які окремо один від одного або у поєднанні беруть участь у виборі цілей.

1. **Екстракційна** (extraho - витягаю) політика призначена для того, щоб черпати в суспільстві людські і матеріальні ресурси для державних (суспільних) цілей. Вона включає податки, які складають дохід держави, призов на військову або альтернативну службу та інші заходи, що пов'язані з досягненням поставленої мети.

2. **Регулююча** політика покликана впливати на поведінку всього суспільства або конкретних груп заради досягнення цілей. Для боротьби з інфляцією може запроваджуватися регулювання заробітної плати і цін; можуть змінюватися відсоткові ставки або податки, щоб впливати на вкладників; може бути прийнятий закон про рівні права з метою упорядкування поведінки власників, підприємців або суспільства в цілому.

3. **Дистрибутивна** політика (distributivus - розподіляю) прямо або опосередковано служить розподілу матеріальних і нематеріальних цінностей в суспільстві. За програмами соціального забезпечення та благодійності здійснюється розподіл грошей між старими та бідними; заходи по захисту громадянських прав мають на меті рівність можливостей; градація прибутків і податкові заходи можуть бути спрямовані на перерозподіл прибутків від більш заможної частини суспільства до бідняків.

4. **Процедурна** політика прямо або опосередковано визначає структури і процеси, що пов'язані з державним управлінням і політичною системою. До цієї категорії відно-

ситься також контроль за лобістською діяльністю, процедура призначення і обрання посадових осіб, визначення владних відносин між різними рівнями і секторами державного управління, створення нових бюрократичних структур або реорганізація старих [15].

Слід зазначити, що сучасні держава і економіка, залежать від масового і безкінечного процесу виникнення нових вимог. Але державна політика не може стимулювати їх зростання, оскільки це може привести до того, що держава та органи будуть неспроможні належним чином реагувати на них. Вплив державної політики на стабільність економіки та її розвиток обумовлений соціально-економічним середовищем та наявністю необхідних матеріальних ресурсів. Їх обсяг залежить від ресурсної бази (земля, копалини, запаси енергії, населення) та від ефективності економічної системи суспільства. Важливу роль тут відіграє і державна політика, з тим чи іншим ефектом використовуючи результати економічної діяльності. Орієнтовані на споживача політико-економічні системи, в яких виробництво і розподіл матеріальних благ визначаються споживачем, котрий володіє ефективною купівельною спроможністю, мають свої переваги: вони здатні максималізувати виробництво і свободу вибору. Однак державна політика необхідна, коли йдеться про достатність матеріальних ресурсів в майбутньому, про майбутню енергетику або потреби в продовольстві, капіталовкладеннях для гарантії економічного росту, про можливе вичерпання корисних копалин та інших основних природних багатств.

Державна політика переслідує певні цілі, охоплює собою як суспільне життя в цілому, так і окремі його сфери і відповідно розподіляється на економічну, соціальну, культурно-духовну політику тощо. Рівень державної політики, її характер, якість завжди оцінюються за конкретними, практичними результатами, які в свою чергу залежать від якості виконання державою своєї управлінської функції. Ось чому функція управління є провідною.

Політична діяльність держави в умовах сучасного суспільства повинна враховувати перш за все рівень народних, групових, індивідуальних інтересів в організації життєдіяльності суспільства, що є основним показником її ефек-

тивності і навіть необхідності. Зв'язок державної політики з управлінням виявляється в тому, що основними суб'єктами управління суспільством є державні заклади і тому поліпшення управління є найважливішою складовою частиною політичної діяльності держави. Ось чому державна політика, зауважує американський соціолог Глен Райт, - це галузь, яка складається з багатьох дисциплін, сфокусованих на процесах і функціях управління. Державне управління, пише він:

- 1) це спільні зусилля певної групи в контексті держави;
- 2) охоплює всі три гілки влади - виконавчу, законодавчу і судову, а також їхній взаємозв'язок;
- 3) виконує важливу роль у формуванні державної політики, а отже є частиною політичного процесу [16].

Державна політика необхідна не тільки як форма державного управління, а й його найбільш міцний організаційний потенціал. І навпаки - державне управління є не тільки формою державної політики, а й органічним переплетінням управління і політики: політики як управління і управління як найбільшої політики.

Державна політика як управління забезпечується певною організаційною структурою, головним джерелом живлення якої є соціальні інтереси суспільства, ступінь його захищеності й задоволеності.

Державна політика може бути представлена дев'ятьма основними *функціями*:

- 1) оцінка співвідношення політичних сил, визначення їх сильних та слабких сторін і формування на цьому ґрунті політичної стратегії і тактики;
- 2) науковий аналіз альтернатив, що впливають як із сукупності соціальних взаємовідносин, так і з кожної конкретної ланки цих відносин;
- 3) врахування реальних суперечностей в країні і в суспільстві, збіг цих інтересів (коротко- або довготривалих) і визначення на цій основі стрижневого політичного напрямку;
- 4) визначення тимчасових або постійних союзників при вирішенні конкретних або магістральних завдань розвитку;

5) розподіл характеру і змісту угод (компромісів), на які необхідно йти заради досягнення мети;

6) визначення оптимальних форм політичної діяльності;

7) коригування політичної лінії і політичних рішень у відповідності з набутим політичним досвідом і зміною обстановки;

8) використання всіх реальних можливостей для вирішення завдання;

9) здійснення необхідних заходів для доведення політичного рішення до свідомості конкретного об'єкта управління.

Більш детально розглядає ці функції французький соціолог Бернар Гурне [17]. Він вичленовує *чотири категорії функцій державної політики: функції верховної влади, економічні функції, соціальні функції, освітні та культурні функції*.

До першої категорії він відносить:

- **оборонну функцію:** економічна мобілізація нації, підготовка і проведення бойових операцій, можлива участь військ у підтриманні порядку в період суспільних катаклізмів;
- **підтримання зовнішніх зв'язків:** представництво уряду за кордоном, захист прав своїх громадян, ведення дипломатичних переговорів, участь у міжнародних конференціях та організаціях, опіка над неавтономними територіями, зовнішня економічна політика, технічне сприяння;
- **поліційну службу:** захист особи і майна, запобігання злочинам і правопорушенням, охорона громадянських прав, політична поліція, постачання уряду політичною інформацією;
- **судочинство,** цивільне і кримінальне, включаючи пенітенціарні заклади та заклади примусового виховання;
- **громадянський стан;**
- **стосунки з релігійними установами;**

- **функціонування політичних інституцій**: організація та матеріальне забезпечення національних та місцевих виборів, функціонування державного та місцевих парламентів;
- **регламентація аудіовізуальних засобів інформації**.
До категорії *економічних функцій* Гурне відносить:
- **державні прерогативи в галузі грошового обігу**: грошова емісія, контроль за грошовою масою, запровадження обмінних курсів;
- **діяльність у галузі прикладних досліджень** (продуктивність праці, капіталовкладення, кредит, ціни, оподаткування, зовнішня торгівля) у різних секторах економічного життя;
- **загальна координація економічної політики**.
До *соціальних функцій* відносяться:
- **діяльність в галузі охорони здоров'я та гігієни** (запобігання хворобам, нещасним випадкам, соціальний і медичний догляд, контроль за якістю харчових і фармацевтичних виробів);
- **діяльність в галузі житла та урбанізації** (допомога в побудові нових помешкань, лагодження старого житлового фонду, захист квартиронаймачів, перерозподіл наявної житлоплощі, обладнання комунальних служб);
- **захист прав і інтересів найманих робітників** (дотримання трудового законодавства, організація ринку праці);
- **перерозподіл прибутків** (на користь багатодітних родин, убогих, ветеранів війни, літніх людей тощо);
- **поліпшення природного середовища**.
Освітня та культурна функції:
- дослідження в галузі фундаментальних наук;
- загальна, технічна, мистецька освіта;

- спортивне виховання дітей та підлітків;
- підвищення кваліфікації працівників, організація дозвілля і спортивних змагань, розповсюдження інформації неполітичного спрямування;
- мистецтво і культура: підтримка, створення, розповсюдження й охорона вітчизняного набутку.

Методологічно істотним для дослідження проблеми визначення ефективності державної політики є визначення того, в якому режимі вона функціонує. Залежно від конкретно-історичних умов державна політика здійснюється у двох режимах - нормальному та надзвичайному. Перший ґрунтується на об'єктивних законах і максимально враховує дії механізмів соціальної саморегуляції, тобто політична діяльність здійснюється за допомогою мінімально необхідного владного регулювання максимально вільної життєдіяльності суспільства. Другий виходить з визнання особливого, вкрай гострого політичного, економічного чи воєнного стану і забезпечується у рамках чинних законів політичної боротьби обмеженням прав і свобод громадян, а також значним звуженням дії механізмів саморегуляції.

Об'єктом державної політики є насамперед соціальна організація суспільства з властивими їй соціальною структурою і соціальними процесами. Тому державна політика, як і політика взагалі, є соціальним явищем. Її форми, методи, принципи, характер завжди і скрізь зумовлюються потребами суспільного розвитку, що виявляються в інтересах певних соціальних верств і груп.

Перетворююча роль державної політики зводиться не тільки до забезпечення поступового розвитку суспільства, хоча це і є головним. Державна політика покликана забезпечити стійкість, стабільність суспільних відносин без чого неможливо домогтися впорядкованості суспільного життя і постійно підтримувати його в такому стані. В цьому - головний зміст державної політики. Можна сказати, що *державна політика виступає як засіб гармонізації процесу суспільного розвитку.*

Державна політика ефективна лише тоді, коли успішно скоординовані специфічні зусилля багатьох людей, уз-

годжені їх різноманітні інтереси в ім'я досягнення єдиної мети. Ось чому *зміст державної політики*, характеристика політичної діяльності держави *визначається також її метою*. Власне, задля досягнення певних цілей і здійснюється державна політика. Безцільні перетворення завжди беззмістовні. *Змістом державної політики є досягнення певної мети остільки зміст цілей державної політики становлять її сутність*. Тому дуже важливо встановити, в чому полягає ця мета, якої прагне суспільство, чи відповідає вона закономірностям суспільного розвитку. Адже тільки динамічні і цілеспрямовані дії можуть забезпечити прогрес суспільства. Держава зацікавлена в найефективнішому здійсненні всіх державних функцій, встановленні такого правопорядку, який сприяв би досягненню поставлених цілей. Для цього необхідні чіткий розподіл і кооперація праці, раціональна система органів державного управління з визначеними функціями, а також правами та обов'язками державних службовців. Права, обов'язки, відповідальність співробітників апарату управління мають бути стабільними. Високий рівень організації управлінської праці передбачає і більш досконале правове її регулювання. Цей взаємозв'язок має постійно здійснюватися в умовах державної практики. Законність, як основна правова цінність управління, становить основу державної політики. Точне і неухильне дотримання законності є показником культури політичної діяльності, умовою високої ефективності державної політики.

Сьогодні існують два підходи до вивчення державної політики. Перший - пов'язаний з дослідженням процесу прийняття політичних рішень, завдяки яким якась суспільна проблема отримує певну державну програму, спрямовану на її розв'язання. Другий - це дослідження змісту державної політики: проблем, варіантів їх розв'язання, оцінки цих варіантів з тим, щоб визначити, які подальші дії мають бути застосованими і чи є такі дії ефективними. Таким чином, вивчення змісту державної політики передбачає розгляд трьох різних аспектів, а саме: проблеми суспільства; варіанти розв'язання цих проблем; оцінки цих варіантів стосовно їх ефективності.

Зрозуміло, що проблеми суспільства мають бути проаналізовані найретельнішим чином, інакше державні про-

грами і політичні рішення нівелюються. Якщо діагноз проблем не є точним, навряд чи можна сподіватися на їх успішне вирішення. Розв'язання проблем в залежності від їх складності може існувати як безліч варіантів їх розв'язання, так і обмежена кількість, або, навіть, лише один можливий варіант. Тому важливим аспектом державної політичної діяльності є розробка політичних пропозицій щодо вирішення суспільних проблем в тому числі - і обов'язково альтернативних. Не менш важливим аспектом, як зауважує американський професор Р.Розенфельд, є оцінка запропонованих варіантів розв'язання проблем, яка потребує системних наукових досліджень існуючих програм для визначення їх реальності.

Слід зауважити, що формою реалізації цих програм є політичні рішення. Політолог Г.Ласуелл вважає, що при прийнятті і реалізації цих рішень необхідно:

- бути послідовним, добиватися обов'язкового виконання рішення;
- мобілізувати для цього необхідні матеріальні, фінансові, трудові ресурси;
- нейтралізувати сили, що гальмують виконання рішень;
- найбільш повно використовувати можливості і засоби, які б викликали якомога менше негативних наслідків від непопулярних дій уряду.

При цьому, посилаючись знову ж таки на професора Р.Розенфельда, слід зазначити, що прийняття і реалізація політичного рішення в демократичному суспільстві повинні ґрунтуватися на трьох головних принципах - правилах більшості, правах меншості і нормах закону.

Право більшості означає, що основні параметри політичних рішень мусять розроблятися з огляду на те, чого бажає більшість громадян, які доводять свої побажання через обраних представників влади або через адміністративних службовців. Тому прямим обов'язком державних службовців і посадових осіб є вивчення волі більшості через вибори, опитування громадської думки та роботу з групами громадян. Зрозуміло, що розробка державної політики

має бути відкритою для громадськості і проходити за її активної участі.

Але не менш важливим принципом розробки державної політики і прийняття політичних рішень є *право меншості*, яке означає, що представники влади мають бути максимально чутливими до потреб меншості, і захищати її інтереси від нанесення шкоди з боку більшості. Рівень захисту інтересів меншості є одним з найважливіших критеріїв демократичності суспільства і тому будь-які рішення й дії владних державних структур повинні враховувати інтереси меншості.

Нарешті, *норма закону* полягає в тому, що будь-які політичні рішення і дії, спрямовані на їх реалізацію, повинні спиратися на відповідну законодавчу базу і не суперечити їй, не вступати з нею в конфлікт. Основним запобіжником у цьому процесі, який встановлює параметри для прийняття політичних рішень та відповідних дій, є Конституція як Основний Закон держави.

Вивчення державної політики є надзвичайно важливим для розуміння функцій державних структур, допомагає визначити підходи і напрямки діяльності державних органів. Сучасний процес перетворення державних структур в професійні органи приводить до появи та поширення нових політичних організацій, які виконують функції, відмінні від тих, що здійснювала держава. Це організації, що борються за владу (політичні партії), та організації, що здійснюють тиск на владу з приводу реалізації своїх інтересів (громадські організації і групи інтересів).

Розділ 2

Політичні партії та громадські організації - провідники суспільних інтересів

За всіх часів у різних суспільствах завжди існують певні соціальні групи, верстви, прошарки, які в силу своїх економічних, соціальних, духовно-культурних потреб і інтересів по-різному ставляться до тих чи інших суспільних

змін. Для задоволення своїх потреб і здійснення намірів у сфері політики і влади, економіки і духовно-культурного життя вони об'єднуються в специфічні громадсько-політичні і громадські організації.

Політичні партії як виразники групових політичних інтересів. Термін “партія” (лат. *pars* (*partis*) - частина цілого, відділ, галузь) як етимологічне поняття бере свій початок ще з часів Древньої Греції. Так, наприклад, Аристотель вживав його говорячи про певні об'єднання громадян з конкретними спільними інтересами (партія гори, партія долини), маючи на увазі їх політичні союзи. Правда, в дане поняття відомий філософ вкладав негативну їх оцінку, зазначаючи, що партії, на відміну від інших об'єднань громадян, не благородні, а погані союзи. Вже в цьому значенні партії розглядалися як об'єднання громадян на основі спільних інтересів.

Різноманітні політичні групи, клуби, об'єднання такі ж старі, як і сама політика, політичні ж партії у сучасному нашому розумінні - породження нового часу. Вони ведуть свій родовід з кінця XVII століття. Політологи вважають їх прототипами британських “торі” (консерваторів) і “вігів” (лібералів), що спочатку організаційно оформилися як аристократичні гуртки, і лише пізніше еволюціонували в політичні клуби, з яких виростили політичні партії. Історично період становлення політичних партій охоплює період від початку виникнення протополітичних гуртків до становлення їх в якості дієвого інституту політичної системи демократичного суспільства.

Історія становлення і розвитку політичних партій переконливо свідчить про їх формування як особливих представницьких інститутів, що відображали певні групові інтереси, але інтереси особливі, а саме - в сфері політики і влади.

Ще древні філософи вказували на те, що людина за своєю природою є політичною. Згадаймо, наприклад, Аристотеля, який назвав людину політичною твариною, підкреслюючи, що громадянські якості є такими ж невід'ємними складовими в структурі особистості, як біологічні, фізіологічні, соціальні. Вони є результатом певних потреб особистості, таких як потреба в орієнтації в системі суспіль-

них відносин, в наявності знань про певні події, що можуть вплинути на життя людей, ступені їх відповідності інтересам громадян; потреба в інформації про зміст і спрямованість діяльності органів управління суспільством; потреба в особистій причетності до управлінських процесів з метою уникнення диктату з боку інших і намаганні самостійно визначати свою поведінку та впливати на поведінку інших. Важливою передумовою політичності особи є притаманне їй прагнення до справедливого суспільного устрою і формування на основі цього певних уявлень про такий устрій.

На базі даних потреб у суспільстві за всіх часів існують певні динамічні групи людей, прошарки, класи чи стани, які в залежності від своїх матеріальних, економічних, соціальних, духовно-ідеологічних інтересів по-різному ставляться до існуючих суспільних відносин, суспільного ладу взагалі. Одні зацікавлені в його збереженні, інші - прагнуть до його кардинальної реорганізації, третіх - не все влаштовує в існуючому стані речей, тому їх задовольняють лише часткові зміни тощо.

Різні соціальні групи з протилежними суспільно-політичними інтересами є ознакою суспільства на різних етапах його еволюції з часу виникнення політики і влади, реальні можливості для вияву цих інтересів виникають з розвитком представницької демократії та її основного елементу - парламентаризму як форми і методу організації і здійснення влади.

Процес зародження і становлення політичних партій йшов паралельно із зародженням політичних систем ранньобуржуазних держав в Західній Європі та Америці і був зумовлений певними соціальними і політичними обставинами.

По-перше, формуванням більш складної і диференційованої соціальної структури суспільства при переході від феодального до буржуазного ладу, включенням в політичне життя т. зв. "третього стану". Поява буржуазії і пролетаріату з відмінними потребами щодо суспільного устрою викликала появу буржуазних і пролетарських партій.

По-друге, введенням загального виборчого права, що відкрило доступ до політики широким масам населення. Обмежене спочатку майновим цензом, воно зумовило появу

передусім політичних об'єднань економічно пануючих верств суспільства. Пом'якшення, а потім і зняття виборчих обмежень створило умови для залучення до політики різних соціальних станів і, як наслідок, - утворення їх політичних союзів і партій (робітничих, молодіжних, жіночих тощо).

По-третє, поступова зміна співвідношення між державою і суспільством, розширення функцій суспільного регулювання соціально-економічних, політичних процесів привело до обмеження ролі держави (процес зародження і становлення громадянського суспільства).

Отже, історично політичні партії формувалися як представницькі органи, що виражали певні групові інтереси, для здійснення яких останні і створювали їх.

У процесі розвитку парламентських, конституційних основ буржуазної державності партії зміцнювались, еволюціонували, змінювали свої орієнтири. Сьогодні - це впливові інститути політичної влади в демократичних державах, легальні канали виявлення політичної волі різних соціальних груп населення аж до завоювання ними впливових політичних позицій (через своїх представників в органах влади).

Отже, політичні партії це:

- Ø організаційні об'єднання прихильників певних політичних цілей, які визначаються їх базовими матеріально-економічними, соціально-політичними, духовно-ідеологічними потребами;
- Ø результат історичного процесу становлення буржуазно-демократичних форм організації політичної влади. Як зазначає Річард Катц, "сучасна демократія - це партійна демократія, політичні установи і практики, які з західної точки зору становлять суть демократичного правління, не лише створені політичними партіями, але і були б без них немислимыми"¹;

¹ Цит.за: Голосов Г.В. Сравнительная идеология. Учебник. - 2-е изд. Перераб. и доп. - Новосибирск: Из-во Новосиб. ун-та. - 1995. - С. 108.

Ø вираження інтересів певних соціальних груп суспільства, які вони прагнуть реалізувати через відкриту боротьбу за політичну, державну владу, домагаючись прямого контролю над урядовою владою. Цим політичні партії суттєво відрізняються від інших об'єднань громадян (громадських організацій і рухів, груп, інтересів тощо). Саме партії в умовах демократії дають можливість перетворити інтереси громадян, соціальних груп, суспільства в цілому у реальний політичний процес [18].

Виходячи з вищезазначеного - політичною партією можна назвати організовану частину політично активних громадян, яка представляє інтереси певних соціальних груп суспільства і ставить за мету їх реалізацію через виборювання державної влади, чи участь в її здійсненні.

Громадські організації та рухи. Поряд з політичними партіями в демократичному суспільстві існують й інші канали виявлення та задоволення економічних, соціальних, духовно-культурних потреб населення. Це - громадські організації та рухи. Вони теж стали результатом більш складної соціальної диференціації суспільства на його індустріальній стадії розвитку, але найширшого розповсюдження набули в сучасних умовах. *Громадські організації і рухи - це добровільні об'єднання громадян на основі їх спільних потреб і інтересів у різних сферах діяльності і необхідності їх відстоювання в відносинах з державою та іншими політичними інститутами суспільства.* Через ці організації, як і через політичні партії, громадяни опосередковують свої відносини з державою. Проте, якщо політичні партії здійснюють це опосередкування через боротьбу за державну владу, право формування державної політики і керівництво здійсненням державної влади, то громадські організації та рухи, що теж беруть активну участь в політичному житті суспільства, не ставлять за мету досягнення прямого контролю над урядовою владою. Вони обмежуються лише впливом на владні структури і процес прийняття політичних рішень в інтересах їх організацій (а відповідно і членів або соціальних груп, які вони репрезентують).

Отже, будучи формою вираження певних інтересів соціальних груп суспільства громадські організації на противагу політичним партіям є більш “конкретними”, “приземленими” до базових потреб населення. Звідси - їх різноманітність та численність: профспілки, асоціації підприємців, селянські, жіночі, молодіжні організації та рухи, ветеранські об’єднання, науково-технічні товариства і об’єднання, асоціації споживачів і торговельників, опікунські організації, екологічні об’єднання і рухи та багато інших організацій громадського характеру.

Сьогодні в економічно розвинутих країнах важко знайти таку галузь діяльності, представники якої б були позбавлені власної організації захисту своїх інтересів та їх представництва. Так, наприклад, майже 62 відсотки громадян США є, за даними американських статистичних джерел, членами різних громадських організацій [19]. Це однак не означає, що всі вони є активними їх учасниками. Більше того, не всі громадські організації мають однакову вагу в політичному житті суспільства. Досвід західних демократій свідчить про те, що найбільший вплив на політичну владу мають громадські організації, які захищають інтереси впливових у сфері матеріального виробництва груп населення, передусім різних категорій трудящих (профспілки), підприємців і торговельників, фермерів; великих соціально-демографічних груп - молоді, жінок, національних меншин; об’єднання громадян на основі загальнодемократичних потреб - пацифістські, екологічні організації та рухи тощо.

Отже можна зробити висновок, що політичні партії і громадські організації є суттєвим, невід’ємним елементом демократичного суспільства, в якому існують і вільно виявляються досить різні потреби та інтереси громадян. Вони характеризуються деякими спільними рисами:

- Ø виражають і захищають інтереси певних соціальних груп суспільства;
- Ø діють через певні організації і об’єднання;
- Ø користуються масовою підтримкою своїх членів і прибічників;

Ø виражають свої вимоги через певні програмні установки і цілі.

Основна ж риса, яка розрізняє їх, - це ставлення до влади. Прагнення до здійснення влади, оволодіння нею чи участь в її здійсненні, - головна мета політичної партії. Для громадських організацій - це лише один із засобів реалізації своїх установок і цілей.

З часу свого виникнення і донині політичні партії та громадські організації пройшли тривалий шлях еволюції та розвитку, що було наслідком соціальних, економічних, політичних змін як в світі в цілому, так і в окремих країнах зокрема.

В умовах соціально поляризованого суспільства з протилежними соціальними інтересами формувалися переважно класові політичні партії з діаметрально різними програмними установками стосовно існуючого політичного ладу. В період кризи економічної і політичної системи суспільства, коли постала проблема вибору шляхів розвитку, розмежування політичних партій часто набувало ідеологічного відтінку.

Становлення нового типу соціальної стратифікації сучасного постіндустріального суспільства, формування більш менш однорідного середнього класу, який стає переважачим за чисельністю і економічною вагою, супроводжується змінами і в функціях партійного представництва. Як вважають західні політологи на зміну класовим партіям в середині ХХ століття приходять т. зв. "партії для всіх" або універсальні партії, які орієнтуються на інтереси не якогось конкретного класу чи соціального прошарку, а постають виразниками спільного інтересу.

Необхідність досягнення успіху під час виборів спонукає сучасні політичні партії країн Заходу враховувати інтереси різних соціальних груп і будувати свою політику на погодженні цих інтересів. Слід зауважити однак, що історія людства не знає ще такої партії, яка б задовольнила інтереси всіх. Вона може лише розраховувати на переконання більшості в привабливості своєї програми та ефективності її практичного здійснення. За таких умов програмно-ідеологічні особливості політичних партій набувають все мен-

шого значення, а самі партії за класичною класифікацією поділу (ліві - центр - праві) все більше зміщуються з крайніх полюсів ближче до центру.

Західні політологи вважають, що дійсний вигляд політичних партій демократичного суспільства формує сьогодні не ідеологія, не соціально-класова орієнтація, а визначений тип політики, що дозволяє їм заради отримання підтримки електорату часто брати на озброєння програмні вимоги своїх політичних опонентів. Приклад такого запозичення продемонстрував на минулих президентських виборах в США кандидат-демократ Б.Клінтон, успіх в боротьбі якому певною мірою забезпечило використання таких популярних у населення гасел республіканців, як врегулювання бюджету і реформа велфера.

Криза економічної і політичної системи тоталітарного суспільства в Україні, ослаблення державного диктату, становлення більш вільного демократичного устрою і вибір шляхів подальшого розвитку суспільства сприяли виникненню низки нових політичних партій і громадських організацій. До середини 90-х років на політичній арені республіки з'явилося понад 40 політичних партій. Право на їх існування і діяльність гарантовано Конституцією та іншими законами України, закріплено юридичними нормами, захищено правовими інститутами держави, отже можна говорити про багатопартійність як реальний фактор політичної системи сучасного українського суспільства.

Разом з тим, аналіз програмних установок сучасних політичних партій в Україні, їх діяльності і ступеня підтримки з боку населення (електорату) свідчать про їх слабкість, малочисленність, аморфність, низький авторитет. Все це дає підстави політологам вести мову про неповноцінність сучасних українських політичних партій з точки зору їх класичних ознак. Так, автори інформаційно-аналітичного збірника "Україна в 1996 році" називають їх квазіпартіями [20].

Чим можна пояснити такий стан розвитку партійності в сучасній Україні?

По-перше, низка політичних партій в Україні виникла за відсутності їх соціальної бази, на початковому ще зародковому етапі соціальної структурованості суспільства (щось на зразок конструювання стін і даху будинку за відсут-

ності фундаменту). Створилася ситуація за якої політична структуризація суспільства випередила соціальну. Порушилась одна з фундаментальних засад функціонування політичної партії як виразника і акумулятора інтересів певних соціальних груп суспільства.

По-друге, ряд політичних партій України виникли в результаті діяльності конкретних лідерів (“під себе”) чи з ініціативи владних структур, бажаючи мати підвладні їм організації (свіжий приклад “Громади” і партії влади НДПУ).

По-третє, малозрозумілими і малоприйнятними для населення України є програми політичних партій, створених за аналогіями з західними партіями (ЛПУ, ХДПУ).

І, насамкінець, інтерес громадян до політичних партій, рухів знаходиться в прямій залежності від того, наскільки останні в змозі захищати їх інтереси, впливати на покращення життя. Проведені за останні роки опитування дорослого населення України свідчать про те, що лише п’ята частина опитаних (потенційних виборців) пов’язує свої надії з політичними партіями взагалі [21].

Групи інтересів та феномен лобізму. Сучасне суспільство включає в себе найрізноманітніші соціальні групи (етнічні об’єднання, релігійні, бізнесові та громадські асоціації), які захищаючи свої інтереси часто виявляються суперниками і одночасно спільниками, шукають компроміси. Їх інтереси на переговорах між собою в органах місцевої та державної влади виражають спеціально створені групи інтересів. Під групою інтересів розуміють спеціальну групу людей, об’єднаних особливими зв’язками взаємного інтересу або користі, які діють на всіх рівнях влади через неформальні узаконені канали.

Ці групи займаються розв’язанням конкретних питань і мають різні форми. Самопредставницькі групи характеризуються низьким рівнем організації і відсутністю регулярної представницької діяльності. Як правило - це спонтанні групи родичів, вікові, етнічні, релігійні та інші асоціації, які артикулюють їх інтереси через осіб, що мають вплив або безпосередньо беруть участь у прийнятті певних рішень.

Інститутовані групи інтересів, або так звані групи тиску, формально організовані і складаються з професійно дібраних кадрів, чітко визначеними політичними та со-

ціальними функціями. Вони формуються в межах таких організацій, як політичні партії, громадські організації, асоціації галузевої економіки тощо.

Особи, які репрезентують групи інтересів і працюють заради досягнення цілей цих груп, називаються лобістами. В Україні для пересічного громадянина слово лобі тотожне з корупцією і має негативний відтінок. Тому часто українські політики виступають за заборону лобізму як такого, що створює основу для хабарництва і предстає явищем кримінального характеру.

Насправді слова лобізм і корупція далеко не синоніми. Лобізм як спосіб впливу на представників вищих органів державної та місцевої влади для демократичного суспільства є досить нормальним явищем. З XVI ст. слово лобі (від англ. lobby - прийомна, вестибуль, кулуари) вживалося як прогулочна ділянка у монастирі, а політичний відтінок воно отримало в Америці, коли термін лобізм став означати купівлю голосів за гроші в коридорах конгресу. Виходячи з права громадян подавати петиції з метою вирішення їхніх проблем, тобто право подавати скарги в законодавчі та виконавчі органи влади, лобізм отримав нормативний статус у першій поправці до Конституції Сполучених Штатів Америки. В сучасній інтерпретації слово лобізм - означає систему впливу на членів законодавчих органів з метою ухвалення або неухвалення того чи іншого законопроекту, вигідного певній соціальній групі.

У відповідності з нормативною базою лобі це високооплачувані представники або агенти певних соціальних і політичних сил, окремих країн і регіонів, етнічних спільностей, асоціації ділових кіл країни, які сприяють проходженню підготовленим законопроектам, надають консультативну, інформаційну допомогу і мають право відкривати при законодавчих органах свої контори. В процесі такої діяльності вони передають настрої і вимоги народу до уряду, впливають на законодавчий процес (часто вони не тільки впливають на уже кимось розроблені законопроекти, а й представляють свої), виконують важливу роль в доборі експертів і спеціалістів на міністерські та адміністративні посади, надають підтримку і мобілізують людей для реалізації урядових програм.

Існують чотири методи впливу лобізму на державну політику. *По-перше*, вивчення та подання інформації. Це найважливіший метод, бо в силу специфіки роботи державні посадові особи часто не в змозі в повному обсязі стежити за інформаційним потоком. Тому лобісти старанно збирають найбільш сприятливу для їх клієнтів інформацію і прагнуть передати її властям та громадськості, використовуючи встановлені норми.

По-друге, безпосереднє лобіювання. Це такі неформальні зусилля лобістів, спрямовані на політиків, які приймають рішення на різних рівнях з метою розв'язання конкретних питань.

По-третє, “народне” лобіювання. До цього методу відносяться дії (розсилання агітаційних листівок, зустрічі з громадами, взаємодія з засобами масової інформації), спрямовані на організацію демонстрацій, масової підтримки певної ідеї, вимоги.

І останній метод - збирання коштів і фінансування лобістських затрат. Хоча фінансове питання, як свідчать американські дослідники лобізму, не є головним, недооцінювати його не можна. Всі фінансові проблеми лобісти вирішують у межах законодавчо регламентованих норм. Лобіст повинен зареєструватися і старанно вести всю фінансову документацію. Він зобов'язаний докладно зафіксувати ім'я та адресу кожної особи, яка зробила внесок у розмірі 500 і більше доларів, а також осіб, на користь яких зроблені витрати. порушники цих норм можуть бути оштрафовані до 5000 доларів або підлягати тюремному ув'язненню до 12 місяців, при повторному порушенні - до 5 років.

Якщо групам інтересів для лобіювання потрібні більші суми витрат, ніж ті, що її члени можуть зібрати, в таких випадках вони звертаються до благодійних фондів або просять урядової дотації. Одне з проведених в США досліджень засвідчує, що бюджет однієї десятої частини таких груп на 90% складається з дотацій, отриманих з фондів. А в період з 1970 по 1980 роки тільки Фонд Форда пожертвував групам інтересів близько 21 млн доларів.

З іншого боку закон про лобізм чітко регламентує поведінку з лобістами і урядових посадових осіб та законодавців. Наприклад, в США існує для них моральний кодекс -

своєрідний припис, що вони мають право робити, а що - ні. Крім того, закон чітко визначає межу, яку не можна переступити. У Великобританії депутат зобов'язаний інформувати парламент про будь-яку матеріальну користь, яка може вплинути на його діяльність в парламенті, про будь-яку оплату в іншому місці роботи, про отримання подарунків, винагород від іноземних держав та приватних осіб. У Болгарії та в деяких інших країнах народний представник не має права отримувати подарунки вище 1/5 його основної місячної зарплати.

Звичайно, в повному обсязі процес лобіювання контролювати неможливо через його специфічну природу, але сам факт, що тимчасове переплетіння та узгодження інтересів певних груп та урядовців і законодавців сприяє цивілізаційному процесу в цілому та добробуту конкретних соціальних груп і індивідів, є безперечним. Групи інтересів були прихильниками головних соціальних просувань Америки, починаючи від боротьби проти рабства й питань ранньої індустріалізації (питання регулювання ринку праці, імміграції тощо), й закінчуючи питаннями, які актуальні нині (громадянські права, аборти, захист довкілля та ін.).

Численність організацій, які виражають групові інтереси, значно збільшилась за останні три десятиріччя. Приблизно 70% таких груп, представлених у Вашингтоні, виникли після 1970 року. Половина з близько семи тисяч існуючих лобістських організацій виражають інтереси корпорацій ВПК. Третина з тих, що залишилися, представляють інтереси торговельних та професійних асоціацій (фермерства, ділових людей, нафтопереробної, вугільної, тютюнової та інших галузей). І лише 4% захищають інтереси громадськості в цілому і 2% - інтереси груп, які захищають громадянські права вікових соціальних груп та груп національних меншин.

В Україні інтереси вказаних соціальних груп теж представлені в органах державної та місцевої влади. Але на відміну від демократичних країн, лобіювання їх здійснюють в залежності від ідеологічної та матеріальної користі самі посадові особи. Отже, на нашу думку, саме відсутність інституту лобізму в Україні створює умови для процвітання територіальної та галузевої клановості і корупції.

IV СОЦІАЛЬНІ УМОВИ ПЕРЕХОДУ ПОЛІТИКИ ПАНУВАННЯ ДО ПОЛІТИКИ СОЦІАЛЬНОГО ПАРТНЕРСТВА

Якими б епохальними не здавалися нам обставини діяльності держави та владних структур, їх власний історичний розвиток підводить до висновку: вічних, непорушних засад суспільного життя не існує. Змінюються форми політики у своєму зовнішньому виявленні та внутрішньому змісті вони врешті-решт поступаються місцем принципам і нормам нової суспільної організації.

Розділ 1

Основні передумови досягнення політики соціального партнерства

Громадянське суспільство та правова держава як знаряддя демократичних перетворень. Процес становлення демократичної держави є прямим наслідком формування самоорганізуючих суспільних начал, які не потребують патерналістського втручання, діють на принципах ефективності, доцільності і задовольняють ті чи інші інтереси населення (економічні, соціально-політичні, духовні). Іншими словами, створюється такий стан суспільних відносин, при якому громадяни своїми власними зусиллями спроможні і зацікавлені підтримувати ефективний соціальний порядок.

Дана система суспільних відносин в соціології та політології отримала назву громадянського суспільства. Слід, однак, зазначити, що досить часто сам термін “громадянське суспільство” вживається як у вузькому, так і в широкому його значенні. Громадянське суспільство часто ототожнюється безпосередньо з усіма його структурами, неохопленими державою і незалежними від неї. При такому його трактуванні, як відзначають автори підручника “Вступ до політології” В.П.Пугачов і А.І.Соловійов, громадянське суспільство сумісне не лише з демократією, але і з авторитаризмом [22]. І лише тоталітаризм означає його часткове або повне поглинання політичною владою.

У вузькому його значенні громадянське суспільство виникає і формується природно, з ініціативи економічно вільних громадян, яким роль лише вірнопідданих влади більше не підходить. Тому вони здатні взяти на себе як економічну, так і політичну відповідальність.

З часу першого згадування у “Політиці” Аристотеля, трактування поняття громадянського суспільства відзначається більшою широтою та неоднозначністю. Ось лише декілька підходів до його визначення. Для Дж.Локка це була форма державності з певним соціально-економічним і духовним змістом. Т.Пейн розумів його як галузь самореалізації приватних інтересів. Гегель уявляв “громадянське суспільство” перехідною формою людської спільності (між сім’єю і державою), що забезпечує життєдіяльність суспільства і реалізацію громадянських прав. Л.Токвіль характеризує “громадянське суспільство” як позадержавну сферу соціуму, а Фергюсон - як суспільство взагалі. Скільки вчених - скільки думок. Зауважимо, що сьогодні серед політологів теж немає єдності в визначенні даного поняття. Так, одні з них (А.Мігранян) визначають його як неполітичну сферу, “сукупність неполітичних відносин у суспільстві, тобто економічних, духовно-моральних, релігійних, національних тощо” [23]. Інші - трактують громадянське суспільство як суто політичне явище.

Проте таке складне і багатофакторне явище людського буття, як громадянське суспільство, не може бути визначене спрощено і однобічно. Тому більшість політологів сходяться в думці про те, що громадянське суспільство вклю-

чає в себе як економічні, духовно-моральні, сімейні, культурні, національні, так і соціально-політичні відносини і їх елемент політичні групи. Виходячи з цього *громадянське суспільство можна визначити як сферу спонтанного самовиявлення вільних громадян і добровільно сформованих ними організацій і об'єднань у всіх сферах життя суспільства і відносин між ними, які захищені необхідними законами від прямого втручання і свавільної регламентації їх діяльності з боку органів державної влади.* Як вважали Дж.Локк і Ш.Монтеск'є, громадянське суспільство - це самостійна, відділена від держави структура. Основа громадянського суспільства - вільна, незалежна особистість, зобов'язана своїм існуванням і процвітанням не опіці чи бажанню влади, а своїм власним силам і здібностям.

Сказане вище аж ніяк не означає, що громадянське суспільство протиставлене державі (такі уявлення про співвідношення держави і громадянського суспільства мають місце в сучасних політичних дискусіях). Аналіз функціонування громадянського суспільства у розвинутих демократичних суспільствах свідчить про те, що держава і її органи за умов демократичних процедур їх формування є, навпаки, його породженням, як необхідних йому інститутів управління, що беруть на себе ті завдання і функції, котрі громадянське суспільство самостійно не в змозі здійснювати. Отже, громадянське суспільство можна представити як державу, де органи влади створюються за принципом виборності, де населення через своїх представників визначає основні правові норми, якими регулюється суспільне життя і має можливість контролювати органи влади в їх діяльності. Державні органи в свою чергу здійснюють свою волю щодо охорони громадянина в користуванні його правами та чітко встановленими межами свободи діяльності. Держава у такому випадку виражає лише територіальну, економічну та духовну єдність.

Систему взаємовідносин між індивідом, громадянським суспільством і державою можна представити у вигляді такої схеми.

Держава (правова держава)

(територіальна, економічна і
духовна єдність населення)

ñ

Громадянське суспільство

(стала сукупність економічних, соціально-політичних, релігійних, духовно-моральних тощо відносин між громадянами, їх організаціями, які задовольняють їх потреби і визначають державну політику)

ñ

Особистість-громадянин

(вільний, незалежний, забезпечений у своїх правах і свободах)

З громадянським суспільством нерозривно пов'язана правова держава. Формування та розвиток інститутів громадянського суспільства відбувається одночасно і в тісній взаємодії з політичними інститутами суспільства. Механізм цієї взаємодії полягає в тому, що будучи сферою реалізації приватних (особистих) інтересів і потреб - індивідуальних і колективних (часто протилежних), громадянське суспільство не в змозі вирішити проблему їх узгодження, суміщення. Держава як виразник волі всього населення, покликана примирити, узгодити ці інтереси, забезпечити суспільний порядок і згоду щодо основних питань суспільно-політичного розвитку.

Процес взаємодії держави і громадянського суспільства не є простим і однозначним. Перебуваючи в постійному діалозі один з одним вони безперестанно конкурують між собою. З одного боку, влада прагне до розширення свого політичного контролю над громадянським суспільст-

вом, з іншого боку - громадянське суспільство прагне збільшити свої prerogative за рахунок владних інститутів. Особистість і створювані нею разом з іншими членами суспільства добровільні об'єднання виступають самостійними, дієвими джерелами впливу в соціумі, протилежними державі і конкуруючими з нею.

Громадянське суспільство характеризується досить складною внутрішньою структурою. Його структурними елементами виступають:

- Ø в економічній сфері - приватні підприємства, кооперативи, акціонерні товариства, державні підприємства (що працюють за ринковими законами і не мають ніякої політичної зверхності) та ін.;
- Ø в соціально-політичній сфері - сім'я, органи самоуправління, політичні партії та інші суспільні організації, які є виразниками інтересів певних соціальних груп населення;
- Ø в сфері духовній - засоби масової інформації, добровільні, наукові, творчі та інші об'єднання.

Всі перераховані елементи громадянського суспільства та кожен громадянин окремо є суб'єктами влади та політики як носії інтересів, сукупність яких і складає політичну систему суспільства.

Найголовнішим здобутком цивілізаційного порядку у громадянському суспільстві є відпрацьований механізм взаємодії рівних у правовому та політичному відношенні соціальних суб'єктів. Політична теорія стверджує, що дії людей щодо реалізації їх інтересів створюють можливості вибору для інших. Суспільна координація є процес безперервного взаємного пристосування до змін, які виникають в результаті їх взаємодії заради досягнення можливої користі. Цей процес потребує регулювання, але сутність його полягає не в здійсненні якоїсь надсуб'єктної волі, а в додержанні єдиних для всіх правил. Такі правила приймає і стежить за їх виконанням влада. "Політична влада, - як визначав Дж.Локк, - якраз і покликана видавати закони для регулювання та збереження власності і використовувати силу співтовариства для виконання цих законів і для

захисту держави від зовнішнього нападу - і все це тільки заради суспільного блага” [24].

Для України, як і інших постсоціалістичних держав, процес визрівання і становлення громадянського суспільства є необхідною передумовою її переходу до правової держави. Деякі спроби ввести принципи правової держави без наявних структур громадянського суспільства на практиці виявилися голими деклараціями, не підкріпленими соціально-економічними перетвореннями. На думку вчених, формування громадянського суспільства в нашій державі (як і в наших сусідів з Білорусії, Росії) матиме тривалий і затяжний характер, оскільки тоталітаризм з його надмірною політизацією суспільних процесів не створив передумови для його більш швидкого визрівання. Такими передумовами становлення громадянського суспільства є:

- Ø володіння кожним членом суспільства правом конкретної власності чи правом на використання і розпорядження власністю, виготовленим ними суспільним продуктом згідно свого бажання (це базова, фундаментальна основа громадянського суспільства);
- Ø наявність розвинутої соціальної структури, яка відображає багатоманітність і різноплановість інтересів різних соціальних груп суспільства (як наслідок дії попередньої умови);
- Ø достатньо високий рівень соціального, духовного, психологічного розвитку особистості, її внутрішньої свободи і здатності до самостійної діяльності і самоорганізації.

Істинним громадянином дійсної республіки, - за словами І.Канта, - може бути лише людина, яка володіє атрибутом громадянської заможності.

За відсутності таких передумов процес формування громадянського суспільства просто неможливий. Для України характерні: відсутність реальних інститутів громадянського суспільства, повноцінних впливових політичних партій, виразників інтересів певних соціальних груп і станів суспільства; незалежних від держави громадських організацій; вільної преси; і, головне, достатньої кількості позадержавних, не-

контрольованих “партією влади” економічних структур. А без економічної свободи і економічного суверенітету всі політичні свободи є формальними, а громадянське суспільство - ефемерним.

Радикальні зміни в житті українського суспільства об'єктивно поставили на порядок денний завдання щодо сформування правового типу відносин держави і суспільства. Воно включає демократизацію політики, економіки, соціального і духовного життя, подолання наслідків тоталітарного режиму та формування структур громадянського суспільства.

Ідея утвердження права (закону) в суспільному житті сягає корінням античної Греції (Платон, Аристотель) і Древнього Риму (Цицерон і юристи). Я бачу близьку загибель тієї держави, де закон немає сили і знаходиться під будь-якою владою, - писав Платон... - там, де закон - владика над правителями, а вони - його раби, я бачу спасіння держави і всі блага, які тільки можуть дарувати державам боги” [25]. Одне з найдавніших визначень правової держави належить Цицерону, який вважав, що держава - це об'єднання багатьох людей, пов'язаних між собою згодою в питаннях права і спільністю інтересів.

Однак сама теорія правової держави як цілісна концепція була сформована ідеологами буржуазії епохи антифеодальних революцій Дж.Локком, Б.Спінозою, Т.Гоббсом, Ш.Монтеск'є, І.Кантом, Т.Джеферсоном, хоча сам термін “правова держава” більш пізнього походження (XIX ст. - К.Велькер, Р. фон Моль).

Формування концепції правової держави стало результатом прагнення суспільства (населення) обмежити себе від надмірного державного контролю, насильства з боку держави, дрібної опіки зі сторони органів влади, забезпечити індивідуальну свободу і основні права особистості.

Шлях від теоретичних конструкцій до практичного втілення принципів правової держави в розвинутих демократичних державах зайняв цілі століття. У Великобританії, наприклад, з часу “Білля про права” 1689 р., у Франції - “Декларації прав людини і громадянина” 1789 р., США - від прийняття Декларації про незалежність 1766 року і аж

до ХХ століття, коли вже можна говорити про реальне функціонування тут “правової держави”.

Отже становлення “правової держави” - тривалий і складний процес, який залежить від низки об’єктивних факторів. Серед них - рівень соціально-економічного і культурного розвитку суспільства (розвинуті ринкові відносини, домінуючий в соціальній структурі прошарок економічно активних власників, достатній рівень матеріальної забезпеченості основної маси населення, його освіченість тощо).

Суттєвими чинниками становлення “правової держави” є наявність історичних традицій правового життя суспільства, правової культури його населення, що склалися традиційно під впливом самої держави, а також суспільної моралі.

В історичному ракурсі цей процес відбувався одночасно і паралельно з оформленням соціальних і політичних цінностей, що лягли в основу європейської цивілізації. Маються на увазі принципи свободи, рівності, справедливості, цінності особистості, її прав і свобод. Ідея “правової держави” якраз і формувалася як модель такого державного устрою, що сприяв би встановленню взаємовідносин між державою і громадянами, суспільством в цілому на основі цих цінностей. Тобто держави, обмеженої в своїх діях законом, який проголошує і захищає права, свободи особистості, її безпеку і гідність і підпорядковує владу волі народу.

Теорія і досвід функціонування різних правових держав дозволяють виділити їх загальні основні ознаки:

- **Верховенство закону відносно суспільства і влади.** Закон один і він обов’язковий для всіх. Принцип формальної рівності усіх перед законом передбачає певну процедуру відносин між державою і індивідом, а саме: особисту незалежність, вільну реалізацію індивідуальних можливостей і здібностей. Він же встановлює законодавчо визначені межі влади і діяльності держави стосовно громадян. Це складає основу правової держави. Звідси впливають його наступні ознаки.

- **Законодавче закріплення і забезпечення прав і свобод громадян, їх гідності і честі.** Цей принцип “правової держави” виходить із визнання абсолютної цінності соціальної і політичної свободи, невід’ємних природних прав особис-

тості. Концентрованим виявом його можна вважати ст. І “Загальної декларації прав людини” (прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року): “Всі люди народжуються вільними й рівними у своїй гідності і правах”. Тому ніхто, в тому числі й влада, не може позбавити їх цих прав.

• **Поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову.** Ця система балансу влади, її взаємного контролю, стримування сприяє обмеженню свавілля державної влади. Один із творців концепції розподілу влади Ш.Монтеск’є зауважував, що влада з її надвеликими можливостями і засобами впливу на індивіда може перетворитися в страшного монстра, якщо не буде розподілена. Перед монолітною владою індивід безсилий і беззахисний, перед розсередженою, розділеною - отримує можливості для свого захисту, право апеляції до однієї з гілок влади, в разі порушення його прав і свобод.

Принцип розподілу влади, незалежність кожної з її гілок, розмежування компетенцій між ними аж ніяк не заперечує їх єдність і взаємодію при верховенстві законодавчої влади, конституційні рішення якої є обов’язковими для всіх.

• **Наявність дієвих, ефективних механізмів і форм контролю за діяльністю влади з боку суспільства і з боку самої влади - за дотриманням прав і свобод громадян, реалізацією законів, інших нормативних актів всередині і поза межами держави.**

Виходячи з основних ознак “правової держави” можна зробити висновок, що основне її завдання - захист прав і свобод індивіда на основі законів і норм, які їх конституційно забезпечують. Тобто першооснова правової держави не стільки в хороших нормах і законах (вони можуть бути такими і в недемократичному суспільстві, згадаймо хоча б сталінську Конституцію), а в їх повазі і дотриманні з боку держави.

Реальні можливості реалізації прав людини обумовлюються наявністю певних економічних, соціальних, культурних передумов. Права і свободи індивіда, як і інші суспільні пріоритети, невід’ємні від тих чи інших його потреб, тому до тих пір поки не будуть задоволені його первинні потреби, реалізація особистістю своїх природних невід’ємних прав в більш високих сферах життєдіяльності буде лише привілеєм небагатьох. Наприклад, потреба прий-

мати “участь в культурному житті суспільства, втішатися мистецтвом, брати участь у науковому процесі і користуватися його благами” (ст. 27 “Загальної декларації прав людини”) навряд чи стане пріоритетною для індивідів, в разі незадоволеності потреб у житлі, їжі тощо. Правова держава, гарантуючи фізичну безпеку громадян стосовно влади і один до одного, індивідуальну свободу, громадянські і політичні права особистості за допомогою встановлення чітких меж державного втручання і гарантій проти деспотизму і свавілля, не гарантує, однак - соціальну безпеку, матеріальні умови свободи індивіда і його гідного існування. Виникає, таким чином, парадокс - правова держава за своєю роллю не повинна втручатися у питання розподілу суспільного багатства, забезпечення матеріального і культурного добробуту громадян, що веде до посилення нерівності між ними, знецінення тим самим їх рівноправності, перетворення конституційних прав і свобод в привілей заможних груп суспільства.

Сучасні демократичні держави в більшій чи меншій мірі прагнуть вирішити це протиріччя через доповнення принципів діяльності правової держави принципами соціальної держави. *Соціальна держава* - це спроможність державної влади піклуватися про дотримання реальних прав людини в усіх сферах її життєдіяльності, розбудовувати систему соціального забезпечення, підтримку малозабезпечених верств населення, тобто реально забезпечувати гідні умови існування своїх громадян [26].

Втілення принципів соціального регулювання за умов функціонування правової держави має своїм наслідком згладжування майнової і іншої соціальної нерівності, ствердження принципу соціальної справедливості (як рівності, а не зрівнялівки, праведності), рівності - у розумінні стартових можливостей, рівності економічної, політичної, правової, морально-етичної. А в кінцевому результаті - формування громадянськості індивідів в її широкому розумінні як активних членів суспільства.

Формування правової держави можливе лише паралельно з ефективним її економічним і соціальним розвитком в інтересах суспільства і його громадян.

Історія демократичного розвитку людства засвідчує, що поява правової державності була зумовлена розвитком

самого суспільства, результатом визрівання в ньому громадянського суспільства.

Історичний аналіз діяльності інститутів державного управління дає приклади двох основних його традицій, зв'язаних, з одного боку - з жорсткими методами регулювання суспільних процесів з боку "сильної держави" (проникнення у всі сфери життя суспільства і діяльності індивідів), абсолютизацією ролі держави в системі соціальної взаємодії з іншого боку - з "м'якими", "опосередкованими" методами державного управління, що виключають насилля, пряме (без необхідності) втручання, дрібну опіку.

Становлення тієї чи іншої моделі взаємодії держави і суспільства було результатом історичного розвитку самого суспільства. Так, перша модель такої взаємодії переважала на стадії його доіндустріального розвитку за умов нерозвинутості елементів суспільної саморегуляції. Їх відсутність компенсувалась посиленням ролі держави, її втручання в економічні, соціальні, духовно-культурні процеси.

Розвиток товарно-грошового виробництва, ринкових відносин в епоху становлення індустріального суспільства супроводжувався появою економічно активних соціальних груп населення, діяльність яких все більше носила характер автономії, незалежності, і базувалася на принципах самоорганізації. Доцільність їх діяльності все більше обумовлювалась економічною ефективністю тощо. Поступово такі самоорганізуючі начала переносяться в сферу соціально-політичних, духовно-культурних відносин. Внаслідок цього держава стає лише одним з елементів суспільної організації. Вона змушена відмовитись від претензій на управління суспільством, формувати його "за своїм задумом і подобою", перетворюючись у спостерігача і рівноправного партнера у вирішенні тих завдань, які стоять перед ним. Покликання такої держави в тому, щоб, по можливості, не втручатися в природний хід процесів, вдаючись до обережного їх регулювання в інтересах ефективного розвитку суспільства.

Витоки та шляхи формування демократичної політичної культури в Україні. Перспективи становлення та функціонування демократичної політичної влади визначаються наявністю не лише інституційних, соціально-економічних її

засад. Часто однакові за своєю формою соціально-політичні інститути по-різному діють в різних країнах, в одних - ефективно, в інших - неієздатно, в одних - опираються на підтримку населення, в інших - ні. Наукові дослідження, проведені за останні тридцять років зарубіжними вченими Г.Алмондом, С.Вербою, Р.Роузом, К. фон Бойме, М.Дюверже та іншими, дали підстави виділити ще один немало-важний фактор впливу на процеси виникнення і функціонування суспільства - політичну культуру населення.

Так, американські дослідники Г.Алмонд і С.Верба у книзі "Громадянська культура" зауважують, що для стабільного та ефективного демократичного розвитку потрібно щось більше, ніж формальний набір демократичних урядових інститутів та правових норм. "Цей розвиток, - на їх думку, - залежить від ... політичної культури. Якщо вона неспроможна підтримати демократичну систему, то її шанси на успіх незначні" [27].

У кожному суспільстві існує певна ієрархія в ціннісному сприйнятті тих чи інших форм соціальної поведінки і політичної активності, які склалися традиційно, під впливом культури суспільства, діяльності політичних інституцій, політичного досвіду тощо. Це установки щодо відношення до громадянського обов'язку, певний рівень політичної свідомості, довіри до влади і її розпоряджень, домінуючі способи політичних дій і політичної поведінки індивідів або суспільних груп. Все це в сукупності складає політичну культуру суспільства. З одного боку - ціннісні уявлення людей про владу, її здатності діяти ефективно і справедливо, з іншого боку - про власний громадянський статус, права, обов'язки, можливості впливати на владу і потребу в цьому.

За всіх часів культурний потенціал суспільства був однією із складових, що визначали темпи і характер соціальних змін, їх спрямованість. Це той ґрунт (поряд з традиціями, національною спадщиною, геополітичним фактором, віросповіданням), який живить суспільні перетворення.

Політична культура - це одна з підсистем загальної культури суспільства. Вона формується під впливом і у взаємозв'язку з іншими її складовими - економічною, правовою, управлінською, моральною, релігійною культурою

тощо. В процесі розвитку суспільства вона змінюється зі зміною суспільних відносин, здійснюючи одночасно вплив на процеси прискорення чи уповільнення суспільного розвитку.

Для того чи іншого політичного ладу характерний і певний тип політичної культури. Одна політична культура притаманна тоталітарному суспільству, інша, відмінна система політичних цінностей, пріоритетів і діяльності - демократичному.

В політології існують різні підходи до виділення типів політичної культури суспільства. Найпоширенішим серед них є класифікація, побудована на виділенні в якості головної ознаки політичної культури суспільства - характеру і структури участі громадян в політичному житті суспільства, т. зв. "синдрому демократичної участі" (Г.Алмонд, С.Верба). Вимір такого "синдрому", на думку Г.Алмонда і С.Верби, необхідно здійснювати, використовуючи такі показники, як: впевненість громадян у ефективності своєї політичної участі; наявність у них почуття громадянської відповідальності (розуміння важливості такої участі); ступінь довіри населення до влади; показники членства громадян в різного роду організаціях, пов'язаних з артикуляцією і акумуляцією суспільних інтересів.

Базуючись на цих показниках (дослідження проводились у США, Великобританії, Італії, Німеччині і Мексиці) американські вчені виділили три основних типи політичної культури:

- Ø патріархальну (провінціалістську);
- Ø підданську (згодницьку, пасивну);
- Ø активістську (політичну культуру участі, партіципаторну).

Патріархальна політична культура - індеферентність стосовно політичного процесу, відсутність будь-яких очікувань з боку політичних інституцій і зосередженість на місцевих, провінційних потребах. Характерна для "молодих" перехідних систем.

Підданська політична культура - "культура послуху, підкорення і залежності", пасивне відношення до політич-

ної системи з одночасним усвідомленням авторитету влади, очікуванням від неї благ, або страх перед покаранням (авторитарні і тоталітарні режими).

Культура участі (активістська) - соціальне партнерство між державою і громадянином, при якому державна влада сприймається одночасно і в плані “виробництва” норм та розпоряджень, яким необхідно слідувати і в плані організованої участі “знизу” в прийнятті політичних рішень (демократичні держави). Це культура відкритості, активності, прихильності до закону, розвинутого почуття відповідальності. Особливу цінність для цієї культури має гарантія та захист прав і свобод громадян.

Розглянута вище система класифікації свідчить про те, що політична культура суспільства більшою чи меншою мірою адекватно відображає соціально-економічні, політичні і духовно-культурні виміри суспільства. Тому виховати той чи інший тип політичної культури поза його межами - завдання нереальне. Не можна спочатку виховати людей, а потім уже надати їм демократію. Процеси реформування суспільства повинні здійснюватися лише комплексно і йти паралельно.

Україна сьогодні здійснює важкий і довготривалий перехід до демократії від тоталітаризму. І попри всю негативну економічну, соціальну, політичну, морально-духовну його спадщину несе в собі і сформовану ним політичну культуру. Труднощі на шляху демократичних перетворень українського суспільства багато в чому зумовлені саме відсутністю політичної культури демократичного типу (мова йде про відсутність її як домінуючої політичної культури). Ми є свідками того, що значна частина населення (як рядових громадян, так і багатьох політиків) часто-густо і мислять і діють за стереотипами тієї політичної культури, яка склалася за радянських часів.

На думку вчених, характерними параметрами сучасної політичної культури України та інших новоутворених на терені СРСР держав є: відчуження більшості населення від влади (дає про себе знати усвідомлення протягом тривалого часу того, що від рядових громадян нічого не залежить); політико-правова неграмотність; зростання незадоволення соціально-економічними умовами життя; надмірні

покладання на державу; великі надії на лідера, здатного змінити існуючу ситуацію [28].

Проте було б помилковим однозначно характеризувати політичну культуру сучасного українського суспільства лише в барвах тоталітарної спадщини. Як явище суспільно-історичне вона обумовлюється також певними традиціями, цінностями народу, його історією, геополітичним положенням, впливом релігії, ментальністю насамкінець. Окрім цього, вона аж ніяк не є єдиною для усіх. Ще з часів “відлиги” в середовищі передової української інтелігенції знайшли свій вияв більшість з ознак демократичної політичної культури (“шестидесятники” наприклад). Сьогодні можна говорити також про тенденцію до демократизації масової політичної свідомості населення, яка характерна для певної частини населення.

Тому сьогоднішню політичну культуру українського суспільства можна визначити як внутрішньо суперечливу, з домінуванням норм і цінностей тоталітарної культури (або за західною термінологією патріархально-традиційної), якій притаманні низький громадянський статус особистості і переважання державних форм регулювання над механізмами самоорганізації і самоуправління. Як свідчить досвід інших країн, що здійснювали перехід від тоталітарних політичних режимів до демократії (Німеччина, Італія, Іспанія), процес розпаду і трансформації політичних культур, сформованих даними режимами має досить тривалий часовий період. Який час він займе в Україні (а залишковий вплив тоталітарної культури в ФРН західні політологи відзначають ще і сьогодні) загадувати важко. Однак можна передбачити, що суттєвий вплив на ці процеси здійснюватимуть такі головні чинники:

- Ø темпи становлення нових соціально-економічних, правових і політичних відносин;
- Ø здатність суспільства до об'єднання прагнень різних соціальних верств на шляху розбудови української національної державності;
- Ø становлення демократичної системи освіти і виховання нового покоління громадян, позбавленого старого багажу заідеологізованості;

- Ø формування дієвої політичної еліти демократичного гатунку;
- Ø авторитет політичних інститутів, партій, організацій та отримана ними довіра з боку населення тощо.

Певний оптимізм і надії на те, що ці процеси відбуватимуться в прийнятних часових вимірах вселяє те, що становлення демократичної політичної культури відбувається не на пустому місці.

Аналіз становлення та розвитку української спільноти свідчить про демократичні традиції суспільного і політичного життя українців за часів існування їх самостійної державності. Коріння цих традицій дослідники бачать в організації державного і громадського устрою в часи Київської Русі, де поруч з державною владою, яка базувалась на інститутах народного віча, влади князя і княжої ради, існували також органи місцевої народної самоуправи. У компетенцію народного віча входило - вибір князя, укладення з ним договору, висловлення позиції членів віча з важливих державних питань. Після розпаду Київської держави аналогічна система побудови влади продовжувала функціонувати в Галицько-Волинському князівстві.

Після тривалого періоду занепаду України-Руси, втрати її національної державності ідеї демократичного політичного устрою знайшли своє нове втілення в Українській Козацькій республіці, устрій якої був побудований на засадах народовладдя і визначений в історії як християнська демократична республіка. Така стійка (з певною часовою перервою) спадкоємність традицій пояснюється специфічними рисами національного характеру українського народу, його ментальністю. Французький дослідник Г.Боплан писав про українців, як про людей, які “надзвичайно кохаються у своїй свободі, без якої не уявляють життя” [29]. “Все життя українське, увесь розпорядок дому, увесь наш державний лад, - зазначав уже пізніше І.Огієнко, - все це повсякчасно було демократичним” [30]. Аналіз багатьох інших джерел свідчить про традиції демократизму в церковному житті, освітній сфері часів Києво-Могилянської Академії.

Втрата Україною державності і понад 300-літнє перебування її під владою великих імперій і комуністичною владою, знищення української церкви та культури не могли не позначитися на демократичних цінностях української політичної культури, її руйнації. Глибокий імперський вплив “чужої” влади, її зверхнє ставлення протягом століть до українства як до чогось другорядного (малоросів), сприяли формуванню в психології нації негативного образу влади і владних відносин. Влада сприймалася і оцінювалася підсвідомо як форма наруги та насильства, як щось чуже, а її представники уособлювались переважно з чужинцями. Таке негативне ставлення до влади і владних структур виявилось і в такій рисі національного характеру, як несприйняття деспотичного характеру останньої.

Отже, в історії розвитку української державності маємо певні традиції демократичної політичної культури, які не слід недооцінювати, але не варто і надмірно переоцінювати їх значення.

Ідеї демократизму, демократичного устрою життя, мали відображення і в українській політичній думці. Їх відстоювала переважна більшість політичних, громадських діячів, під впливом яких розвивалася суспільна думка в Україні. “Пакти й Конституції” Пилипа Орлика за свідченням вітчизняних і зарубіжних вчених були одним з найдемократичніших документів свого часу.

Демократичною спрямованістю відзначається, зокрема, і українська суспільно-політична думка XIX століття - політичні документи Кирило-Мефодіївського товариства, статут товариства “Вільна спілка”, написаний М. Драгомановим, суспільно-політична демократична спрямованість творчості Т. Шевченка, І. Франка, Л. Українки та ін. На принципах демократизму, розроблених М. Грушевським, М. Драгомановим, В. Винниченком, здійснювався процес відновлення української державності в період Центральної Ради. На хвилі демократичних програм і гасел розпочалися і реформаторські процеси в українському суспільстві в часи так званої перебудови.

Сьогоднішній етап становлення демократичної політичної культури українського суспільства можна охарактеризувати як її освоєння масовою суспільною свідомістю.

В цей період формуються політичні цінності, орієнтири, пріоритети, потреби, освоюються навички, вміння, форми політичної діяльності і участі. За таких умов закономірно зростає значення організаційно-виховної ролі державних органів, політичних партій у напрямку формування політичної культури суспільства.

Останнім часом чи то з остраху бути звинуваченими в поверненні до старої системи ідеологічного впливу з боку партії і держави, чи то захопившись матеріальними повсякденними проблемами життя суспільства представники державної влади, керівники політичних партій мало переймаються проблемами формування політичної культури громадян, вважаючи, очевидно, що цей процес буде природним наслідком реформування соціально-економічних підвалин суспільного життя. Безперечно, що демократія має бути, передусім, забезпечена економічно, без цього вона - фікція, пусті гасла. Проте суспільна практика засвідчує, що рівень політичної культури суспільства відбивається не лише на діяльності його політичних інститутів, але і виявляється у ставленні громадян до власної справи, до діяльності держави і суспільства взагалі. За існуючих нині соціально-економічних труднощів, не варто, очевидно, брати до уваги і ймовірність соціальних конфліктів та вибухів. Від рівня політичної культури суспільства певною мірою залежить те, яку форму політичної поведінки і участі вибере населення.

Підсумовуючи сказане, можна визначити основні напрямки формування демократичної політичної культури в Україні.

По-перше, наповнення реальним змістом правових засад громадянського статусу індивідів, створення таких механізмів, які б передавали владні повноваження під час прийняття рішень обраним і підконтрольним населенню представникам. Тільки за таких умов громадянин зможе відчути себе повноправним учасником політичного процесу, а не формальним “статистом” під час виборів.

По-друге, супроводження економічних і політичних реформ розширенням умов для вияву різноманітних форм самоорганізації і самодіяльності населення (економічної, громадсько-політичної). Справа в тому, що ментальні на-

станови й елементи політичної культури активніше формуються і практично засвоюються саме в процесі їх практичної діяльності.

По-третє, деідеологізація освітньо-виховної діяльності з боку владних структур, створення умов для мирного співіснування різних ідеологій і стилів громадянської поведінки, заохочення таких зразків політичної поведінки, які об'єднують, а не роз'єднують "суспільство, так званий "політичний консенсус".

По-четверте, поширення через освітню систему, засоби масової інформації соціально-політичних знань, знань про історію, традиції і демократичні цінності українського народу; заохочення громадян до самостійного аналізу явищ і процесів політичного життя як у країні, так і за її межами.

По-п'яте, зростання і підтримка національної науково-технічної культурної еліти суспільства, яка, з одного боку - формує майбутню політичну еліту, з іншого - сама бере активну участь у політичному житті суспільства, часто рекрутуючись в його політичні структури. А головне - еліта виступає носієм демократичної політичної культури.

І, насамкінець, розробка та активне використання політичної символіки (національно-державних символів), які на рівні підсвідомості виконують роль самоідентифікації особистості з державою, нацією, народом.

Політична культура сучасного українського суспільства, його історичні традиції демократизму, волелюбність, дають певні підстави сподіватися на вірогідність розвитку України по шляху побудови демократичної правової держави.

Становлення громадянського суспільства та правової держави на основі демократичної політичної культури - важливі передумови формування нового, більш високого типу політики. Політики, яка базується на принципах поваги і врахування інтересів всіх сторін, політики узгодження і консенсусу, політики спільних дій, а не протистояння, одним словом політики не протиборства, а партнерства.

Бібліографічні посилання до розділів III, IV

1. *Гоббс Т.* Избранные произведения: В 2 т. - Т.2. - М., 1965. - С.196.
2. *Рябов С.* Політологічна теорія держави. - К., 1996. - С.35-37.
3. *Гегель Г.* Философия истории. Введение // Антология мировой философии. - Т.1 - Ч.3 - К., 1992. - С.158.
4. *Окіншевич Л.* Вступ до науки про право і державу. - Мюнхен, 1987 - С.36.
5. Там само. - С.40-41.
6. *Халипов В.* Введение в науку о власти. - М., 1996. - С.238.
7. Там само. С.239-240.
8. Концепція (основи державної політики) національної безпеки України // Державність. - 6 лютого 1997 р.
9. *Lerche Ch., Said A.* Concepts of International Politics // New Gerscy. - 1970. - P. 144.
10. *Дзюба І.* Україна на шляхах державотворення // Віче. - 1992 - №7.
11. *Парахонський Б.* Національні інтереси України та система їх пріоритетів // Розбудова держави. - 1993. - № 6.
12. Конституція України. - К., 1996. - С.3.
13. *Дзюба І.* Україна на шляхах державотворення // Віче. - 1992. - №7. - С.60.
14. *Leslie A. Pal.* Public Policy Analysis. An Introduction // Nelson Canada. - 1992. - P. 1-2.
15. Технология политической власти. Зарубежный опыт.

16. *Райт Г.* Державне управління / Пер. з англ. - К., 1994. - С. 10.
17. *Гурне Б.* Державне управління / Пер. з фр. - К., 1993. - С. 21-23.
18. *Голосов Г.В.* Сравнительная идеология: Учебник. - 2-е изд. перераб. и доп. - Новосибирск, 1995. - С. 108.
19. *Ирхин Ю.В.* Политология: Учебное пособие. - Изд. 2-е, перераб. и доп. - М., 1996. - С. 223.
20. Україна в 1996 році: інформаційно-аналітична доповідь. - К.: Політична думка. - 1997. - С. 48.
21. Психологія масової політичної свідомості та поведінки / Відпов. ред. В.О.Васютинський. - К., 1997. - С.148.
22. *Пугачев В.П., Соловьев А.И.* Введение в политологию: Учебное пособие. - 2-е изд. - М., 1995.
23. 50/50: Опыт словаря нового мышления / Под общ. Ред. М.Ферро и Ю.Афанасьева. - М., 1989. - С. 446.
24. *Локк Дж.* Два трактата о правлении // Антология мировой философии: Сборник философских текстов. - Т. 1, ч. 2. - М., 1990. - С. 198.
25. *Платон.* Законы (715 d). Сочин. - Т. 3, ч. 2. - М., 1972. - С. 188-189.
26. Соціальна філософія: Короткий Енциклопедичний словник / За ред. В.П.Андрущенко, М.І.Горлач. - Київ - Харків., 1997. - С. 321
27. *Almond C. Verba S.* The Civic Culture Political Attitudes and Democracy in Five Nations Princeton, 1963. - P. 498.
28. *Бибик В.М., Головатий М.Ф., Ребкало В.А.* Політична культура сучасної молоді. - К., 1996. - С. 12.
29. *Боплан Г.Л.* Опис України... - К., 1990. - С. 30-31.
30. *Огієнко І.* Українська культура. - К., 1918. - С. 125.

Післямова

Стратегічна мета трансформації українського суспільства полягає в розбудові суверенної і незалежної, демократичної, соціальної, правової держави. Але цей процес супроводжується, на жаль, такими негативними явищами, як криза, розлад, спад тощо. Аналізуючи причини цих бід, більшість населення, вихована на досить виразних стереотипах порядку, доходять висновку про неминуче зростання хаосу і активно протиставляють цьому свої погляди, знання про те, що і як треба робити. Скинути уряд, змінити політичний устрій, проголосувати в парламенті і прийняти нову конституцію або новий пакет податкових законів, підписати указ, здійснити реформи - такі рішення проблем соціального життя досить часто пропонуються з вуст політичних лідерів, теле- і радіокоментаторів або зі сторінок (особливо радикальної) преси. Між тим варто замислитися: чи можна так легко і швидко поліпшити соціальне буття подібними однопорядковими рішеннями?

Насправді розвиток суспільства та будь-які зміни в ньому як одного із видів соціальної системи є досить складним процесом самоорганізації. Смысл системної самоорганізації суспільства полягає в тому, що його розвиток пов'язаний з нелінійними, стрибкоподібними змінами в будь-якій точці суспільної системи і не завжди є пропорційним управлінському впливу. Суперечливі інтереси суб'єктів соціальної дії створюють для політиків великі труднощі. Тому усвідомлення загальних принципів самоорганізації та місця і ролі політики як формотворчого чинника суспільної системи має велике значення для розробки та реалізації кращих моделей суспільного життя в Україні, яка ще знаходиться в стані перехідного етапу.

Якщо прийняти за основу обгрунтоване розуміння політики як активної форми діяльності соціального суб'єкта, характер-

ними ознаками якої є якісна своєрідність його поведінки, що втілюється в інституційно відокремленому вигляді функціонування суспільних інститутів, то доходимо висновку, що предметом політичної науки (політології) має бути дослідження суспільно творчої діяльності людей як форми вияву їх свободи вибору та волі. Ця сфера політичної науки дозволить краще зрозуміти динаміку державного устрою та тенденції суспільного розвитку взагалі.

Аналізуючи загальну спрямованість людства, Дім свободи - приватна американська правозахисна дослідна організація - в щорічному звіті відмічає, що демократія в 1996 році в цілому зміцнила свої позиції в усьому світі. Із 191 країни світу 79 - з населенням 1,25 млрд чоловік кваліфікуються як повністю вільні. Стосовно 1995 року число людей, які проживають в умовах свободи, збільшилося на 135 млн. Близько 40% населення планети - 2,26 млрд чоловік - живуть в країнах, які є "частково вільними", і приблизно стільки ж людей живе в 53-х країнах, віднесених до категорії "невільних". Проте це очевидне поширення свободи не гарантує її остаточного успіху.

Те, що люди зовсім природно віддають перевагу свободі над гнітом, можна вважати аксіомою. Але це зовсім не означає, що демократичні системи можуть пустити коріння самі по собі і втримувати себе в такому стані протягом тривалого часу. Навпаки, реалізація ідеї свободи і самоврядування є тривалою, але її дія на практиці нестійка. Якщо простежити тривалу історію людства - від Великої Французької революції кінця XVIII століття до виникнення однопартійних тоталітарних режимів середини XX століття - то побачимо, що розвиток деяких демократичних держав був недовговічним. Цей факт свідчить, що здійсненню демократії на практиці треба навчатися. Чи історія продовжуватиме відкривати двері свободі залежить від відданості і колективної мудрості самих людей, а не від будь-яких твердих законів історії і, аж ніяк, не від уявної добродішності самозваних лідерів.

З іншого боку, завойоване демократичне суспільство є не просто ареною, на якій окремі люди простують до своїх власних цілей. Демократичні держави процвітають, коли ними піклуються громадяни, готові використовувати свою важко здобуту свободу для активної участі в житті свого суспільства, додаючи свій голос у громадянських дебатах, обираючи народних представників, які підзвітні за свої дії, і приймаючи засади толерантності і компромісу в громадському житті. Громадяни демократичної держави

користуються правом особистої свободи, але вони також повинні поділяти з своїми співгромадянами відповідальність за майбутнє держави, яке надалі забезпечуватиме засадничі цінності свободи і самоврядування.

Сучасний стан країн загального (соціального) добробуту Західної Європи, побудований на принципах соціальної справедливості та соціального партнерства, на нашу думку, дає підставу стверджувати, що формою взаємодії соціальних суб'єктів стала політика соціального партнерства, яка ґрунтується на узгодженості їх інтересів і характеризується всебічною активізацією творчих елементів кожної людини в реалізації історичних можливостей суспільного розвитку на всіх рівнях.

